

**УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ
НИШ**

**Постпенални третман према
осуђеним лицима**

- МАСТЕР РАД -

МЕНТОР:
Проф. др Миомира Костић

КАНДИДАТ:
Иван Костић

Ниш, децембар 2013.

С А Д Р Ж А Ј

ПРВИ ДЕО УВОД

1. О циљу и сврси кажњавања.....	5
2. О третману осуђених лица.....	7

ДРУГИ ДЕО ТЕОРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ

1. Постпенални третман – појам, почеци и развој.....	12
1.1. Појам.....	12
1.2. Први облици постпеналног третмана и њихов историјски развој.....	13
1.3. Постпенални третман у пракси развијених европских земаља.....	15
1.4. Постпенални третман у пракси САД-а.....	16
2. Правно регулисање постпеналног третмана у међународним оквирима.....	19
2.1. Стандардна минимална правила УН о поступању са осуђеницима.....	19
2.2. Европска затворска правила (Препорука РЕС (2006) 2).....	20
3. Постпенални третман у законодавним решењима бивших југословенских република.....	21
3.1. Словенија.....	22
3.2. Хрватска.....	23
3.3. Босна и Херцеговина.....	26
3.4. Црна Гора.....	28
3.5. Македонија.....	29
3.6. Србија.....	30
4. Место и значај постпеналног третмана у ресоцијализацији осуђених лица.....	33
4.1. Значај постпеналног третмана.....	33
4.2. Однос постпеналног третмана и заводских облика третмана.....	36
4.2.1. Постпенални третман и рад осуђених лица.....	36

4.2.2. Постпенални третман и образовање и васпитање осуђених лица.....	38
5. Положај осуђених лица у постпеналном периоду.....	40
5.1. Психолошке карактеристике личности бивших осуђеника.....	40
5.2. Социјални и егзистенцијални положај бивших осуђеника.....	42
6. Облици постпеналне помоћи.....	43
6.1. Унутрашња постпенална помоћ.....	43
6.2. Спољашња постпенална помоћ.....	45
7. Друштвени чиниоци од значаја за постпенални третман осуђених лица.....	49
7.1. Улога јавности у постпеналном третману.....	49
7.2. Јавне службе и друге организације и постпенални третман.....	50
8. Постпенални третман према малолетним осуђеним лицима.....	53

ТРЕЋИ ДЕО ЕМПИРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ

1. Интерпретација резултата истраживања и дискусија.....	58
1.1. Предмет и циљеви истраживања.....	58
1.2. Основне хипотезе које су проверене истраживањем.....	59
1.3. Узорак и методологија истраживања.....	60
1.4. Теоријски оквир и резултати неких досадашњих истраживања.....	61
1.5. Општи подаци о узорку из Центра за социјални рад Крушевац и резултати истраживања.....	67
1.5.1. Интервју са бившим осуђеником, корисником постпеналне помоћи.....	72

ЧЕТВРТИ ДЕО ЗАКЉУЧАК

1. Закључак.....	76
2. Литература.....	82

ПРВИ ДЕО

У В О Д

1. О циљу и сврси кажњавања

Током историјског развоја људског друштва мењан је смисао и значај друштвене реакције на криминално (девијантно) понашање, тако да "не постоји никаква униформна, опште препознатљива и универзална теорија кажњавања, за сва доба и народе" (Aschaffenburg, G., 1968). Заједничка карактеристика свих облика реакције против криминалитета, узето у најширем историјском аспекту, јесте у томе да је њихова еволуција увек ишла од несавршенијег ка савршенијем (Млађеновић-Купчевић, Р., 1981).

Најранији период настанка и развоја људске цивилизације, када је основна форма друштвеног организовања била племенска (родовска) заједница, обележила је приватна реакција на криминалитет, која се јављала онда када би неки члан заједнице својим понашањем нарушио равнотежу заједнице. Зависно од тога да ли је неко недозвољено понашање извршено унутар породице, према неком њеном члану или божанству, или између чланова разних породица, реакције чланова племенске заједнице су имале различите облике: прогонство из заједнице, освета и измирење у виду средстава накнаде за причињену штету.

Са настанком првих организованих форми државног уређења и са формирањем првих облика политичке власти, држава постепено преузима све функције борбе против криминалитета, па тако и функцију кривичног правосуђа. Овај период се означава као период државне реакције на криминалитет, и обухвата временско раздобље од настанка првих држава па до данашњих дана, односно период старог, средњег, новог века, савремено доба, крај XX века и почетак XXI века. Сваки од ових периода карактеришу различите идеје о циљу казне и сврси кажњавања.

У старом веку "сматрало се да је основни циљ казне испаштање извршиоца кривичног дела, засновано на религиозној идеји талиона, као и сразмерности која нагону освете даје меру и циљ" (Gaugaud, R., 1924). У овом периоду кривично правосуђе се схвата као део власти коју су држави делегирала божанства, па се извршилац кривичног дела сматра кривим зато што је нанео увреду божанству.

У средњем веку, идеји испаштања, као доминантној идеји у старом веку, придодата је и идеја застрашивања околине. Основни смисао ове идеје био је да се извршењем прописаних казни, које су се одликовале својом суровошћу и строгоћом, изазове страх код других, потенцијалних учинилаца недозвољеног

понашања. У овом периоду мења се концепција кривичног правосуђа, која сада поприма политичку димензију, јер има за циљ заштиту јавног реда и мира и потврђивање власти суверена.

Идеје испаштања и застрашивања нису напуштене као циљеви кажњавања ни у доба распада феудализма, све до пред крај XVIII века. Штавише, у новом веку се уводе неке "нове врсте казни и мучења, које су имале за циљ да поданике и злочинце испуне страхом. Казна, осим репресије и застрашивања непокорних сељака – кметова и грађана, скитница и просјака, постаје средство финансијског притиска" (Константиновић Вилић, С., Костић, М., 2011). У овом периоду јављају се у области политике кажњавања и прве тежње за хуманизацијом кривичног правосуђа, које су се најпре испољиле у Немачкој, у време покрета реформације у цркви, да би биле настављене у делима правника и филозофа током XVII и XVIII века. Следбеници хуманистичког покрета су истицали да казна треба да буде сразмерна учињеном делу без обзира на социјалне и физичке карактеристике криминалаца. На темељима овог покрета настала је класична школа природног права, чији су представници (Бекарија, Војербах и Бентам) истицали да је једини оправдани циљ и сврха кажњавања заштита друштва путем превенције криминалитета. Иако је током XIX века дошло до либерализације кривичног права, схватање о циљу казне се није мењало, па се казна и даље заснивала на елементима ретрибуције, одмазде и испаштања. На критици схватања класичне школе, у XIX веку настаје позитивистичка школа, која у први план истиче превенцију и поправљање, као основне циљеве одбране од криминалитета. Према Ферију, учиниоца кривичног дела првенствено треба лечити, а не кажњавати. Потребно је путем медицинско-психолошког и социјалног испитивања делинквента извршити индивидуализацију третмана, који би се затим као адекватан применио према њему. Позитивисти су оспоравали традиционални систем репресије, који су сматрали неефикасним, и у први план су истицали заштиту друштва од криминалитета.

Почетком XX века, под утицајем социолошке школе уведен је дуалитет кривичних санкција, произишао из принципа индивидуализације кривичних санкција. За примарне кривце, казна је и даље једина кривична санкција, док се према абнормалним учиниоцима могу применити мере безбедности, као санкције које имају превентивни карактер и чији је "циљ спречавање рецидивизма

физичком изолацијом делинквента и отклањањем његовог опасног стања путем едукативног третмана"(Константиновић Вилић, С., Костић, М., 2011).

После Другог светског рата у науци кривичног права и криминологије настале су нове идеје у области превентивне и репресивне политике сузбијања криминалитета, чија се суштина огледала у учешћу заједнице у борби против криминалитета и у ресоцијализацији делинквента и његовом повратку у друштво. Најважније промене у овом периоду јесу оне које је покрет друштвене одбране увео на плану циљева криминалне политике, где се као најважнији циљеви истичу превенција и терапија. Терапија би се спроводила након испољеног делинквентног понашања, испитивањем узрока асоцијалног понашања делинквента, и у складу са тим, одређивањем индивидуализираног третмана према делинквенту, а све у циљу његове успешне ресоцијализације. Према томе, за успешно оспособљавање осуђеног лица и његов повратак у нормалне животне токове, неопходно је кроз поступак извршења казне применити одређене облике третмана, и на крају, као завршну фазу ресоцијализације, постпеналну помоћ.

2. О третману осуђених лица

У савременој пенолошкој теорији и пракси термином *третман* (франц. traître – поступање, опхођење), означава се начин поступања према осуђеним лицима. Но, с обзиром да се овај појам не сусреће само у пенологији, већ и у другим научним дисциплинама, као што су криминологија, психологија, социологија, психијатрија итд., то изискује дефинисање појма третмана у ширем и у ужем смислу.

Појам третмана у ширем смислу обухвата начин поступања према одређеним друштвеним групама или групацијама, на пример, криминалитету или некој другој социјалнопатолошкој појави, или се односи на поједине фазе кроз које лице лишено слободе пролази од момента лишења слободе, преко кривичног поступка до изрицања и извршења кривичне санкције (Радоман, М., 2003). Овако одређен појам третмана обухвата три фазе које су међусобно повезане заједничким циљем - ресоцијализацијом учинилаца кривичних дела. То су: судски третман, третман у установи и постпенални третман. По овом схватању процес ресоцијализације започиње већ у судском поступку, односно од момента лишења

слободе, и на даље се одвија кроз друге фазе у којима се остварују поједини елементи третмана.

Третман у ужем смислу односи се на примену метода, мера и поступака према осуђеним лицима у фази извршења кривичне санкције, односно казне затвора. С обзиром да је основни циљ казне ресоцијализација и преваспитање осуђеног лица, то и примена третмана схваћеног на овај начин треба да доведе до измене личности осуђених лица, односно до промена у њиховим схватањима, стилу живота и рада, и понашања у друштву. Основна карактеристика третмана у затворским условима је индивидуализација, тако да се сваки делинквент третира појединачно, при чему се узимају у обзир његова лична својства – биолошке, психолошке и психосоцијалне особине, као и криминогени фактори који су утицали на његово криминално понашање. Са индивидуализацијом је тесно повезана и поступност у третманском прилажењу осуђеном лицу (Милутиновић, М., 1985). Поступност подразумева да се цео поступак третмана мора одвијати постепено, кроз више фаза, као и да је сам поступак веома сложен и дуготрајан.

Третман, схваћен као систем мера и поступака усмерених на ресоцијализацију осуђених лица подразумева примену метода објективног и субјективног карактера. Методе објективне природе често се у педологији сматрају као пружање помоћи, а методе субјективне природе као реинтеграција или рехабилитација осуђеног лица (Константиновић Вилић, С., Костић, М., 2011). Помоћ се испољава кроз два основна облика, од којих први подразумева примену одређених метода, мера и техника у циљу решавања извесних питања која осуђено лице не може само да реши, а од чијег решења ће зависити да ли ће то лице поново вршити кривична дела. То су мере које имају за циљ да промене материјални, социјални и друштвени статус осуђеног лица, као што је на пример: обезбеђење запослења, пружање материјалне помоћи, помоћи у решавању стамбеног питања, породичних проблема итд. Други облик помоћи подразумева усмеравање и упућивање осуђеног лица да само решава своје проблеме, давање охрабрења и подстицаја да у решавању сопствених проблема користи своје личне особине и објективне околности, а све са циљем изграђивања свог одбрамбеног механизма како би успело да одоли искушењима да поново врши кривична дела. С друге стране, реинтеграција или рехабилитација осуђеног лица треба да доведе до промене личности осуђеног лица, његових ставова, схватања, навика и склоности, повезаних са његовим криминалним понашањем, као и да отклони оне

одбрамбене механизме код осуђеника који спречавају његову успешну ресоцијализацију. У том циљу се користи низ мера педагошког, психолошког и медицинског карактера.

Третман осуђених лица у казнено-поправним установама, или у англосаксонској литератури најчешће коришћен термин "пенитенцијарни третман", може бити индивидуални и групни. "Индивидуални третман или индивидуални рад представља облик васпитно-корективног поступка у којем се као главни актери појављују осуђено лице и стручњак за реализацију третмана - специјални педагог, психолог, социјални радник итд." (Радоман, М., 2003). Да би третман могао успешно да се спроведе, између осуђеног и васпитача мора најпре да се успостави однос обостраног поверења, а затим да се сагледавањем личности осуђеног, према њему примени онај третман који ће највише одговарати његовим захтевима и потребама. С друге стране, групни третман "има за циљ да учини оце кривичних дела одвоји од криминалних група и усмери на групе које истичу позитивне вредности" (Константиновић Вилић, С., Костић, М., 2011). Групни третман је данас веома распрострањен и примењује се у многим научним дисциплинама, а своју примену је нашао и у пенитенцијарној пракси, у отклањању криминалних облика понашања. Рад у групи осуђеном омогућава да се осети прихваћеним и заштићеним, да стекне поверење у себе и своје могућности, да научи да комуницира са другим људима и да их прихвата онакве какви јесу, да научи да испољава позитивна осећања, да постане толерантнији итд. Због тога групни третман, као метод рада са осуђеницима, у данашње време све више добија на значају у ресоцијализацији осуђених лица.

Када су у питању облици третмана који се примењују у пенитенцијарним условима, треба истаћи да постоји већи број различитих класификација. Тако на пример, према једној подели, то су: индивидуални третман, групни третман, образовни третман, окупациона и радна терапија, самоиницијативни облик и третман стимулације (Радоман, М., 2003.). Неки аутори се опредељују за другачију класификацију облика третмана, односно поступања, па тако као облике третмана наводе: морално-педагошко васпитање и образовање осуђеника, рад и професионално оспособљавање, организовање слободног времена (осуђеничка доколица), учешће осуђеника у свом преваспитању (осуђеничка самоуправа), награђивање и кажњавање осуђеника, приближавање осуђеника условима живота на слободи, примена психотерапије, примена групне терапије

(Милутиновић, М., 1985). Професорке Константиновић Вилић и Костић, као облике третмана који су у најужој вези са процесом преваспитања осуђених лица наводе: рад осуђених лица, образовање и социјално-етичко васпитање осуђених лица, културно-уметнички рад и рекреативна терапија, осуђеничко самоорганизовање, форме и методе индивидуалног рада (психотерапија, награђивање и кажњавање), групни рад и групна психотерапија, окупациона и радна терапија, постпенална помоћ (Константиновић Вилић, С., Костић, М., 2011). Но, без обзира на различите класификације облика третмана који се примењују према осуђеним лицима код извршења кривичних санкција институционалног карактера, сваки од ових облика има исти циљ, а то је "остварење процеса ресоцијализације путем непрекидног васпитног утицаја који је усмерен на преваспитање осуђених лица, уз примену разних едукативних метода. Едукативни рад подразумева примену таквог васпитног третмана који одговара васпитном, моралном и психичком статусу осуђеног лица " (Млађеновић-Купчевић, Р., 1981).

Третман који се спроводи према осуђеном лицу треба да доведе до његове успешне рехабилитације, и након отпуста са издржавања казне, реинтеграције у друштво. Због тога је неопходно одмах по доласку осуђеника у заводску установу отпочети са припремама за његово отпуштање из институције и укључивање у живот на слободи. Према Европским затворским правилима, након пријема затвореника, што је пре могуће, израдиће се извештаји о њиховом личном стању, предложеним програмима издржавања казне за сваког појединачно и стратегији припреме за њихово отпуштање. Затвореницима се на време обезбеђује помоћ пре отпуштања кроз различите поступке и посебне програме који омогућавају прелазак са живота у затвору на начин живота у заједници који је у складу са законима (Препорука РЕС (2006)2). Према томе, третман према осуђеним лицима не престаје моментом њиховог напуштања затворске установе, већ се наставља и на слободи, преко института постпеналне помоћи, јер "оно што желимо да постигнемо је реинтеграција...индивидуални повратак у главне токове друштвеног живота, по могућству живот на вишем нивоу него раније, и то што је пре могуће" (Menninger, К., 1968).

ДРУГИ ДЕО

ТЕОРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ

1. Постпенални третман – појам, почеци и развој

1.1. Појам

Као што је у уводном делу истакнуто, третман осуђених лица не престаје са њиховим изласком из пенитенцијарне установе. Напротив, по изласку осуђеника из затвора третман према њима се наставља у виду пружања постпеналне помоћи, која представља веома важну фазу третмана, па јој се из тог разлога у савременој пенолошкој теорији и пракси поклања посебна пажња. Постпенални третман или постпенална помоћ, као облик третмана, започиње још у установи, неколико месеци пре отпуштања осуђеног лица са издржавања казне затвора, и наставља се за одређени временски период после изласка осуђеног лица из установе. Ова помоћ је важна да би осуђеник могао на слободи да се интегрише у свакодневни друштвени живот, поштујући признате друштвене и моралне норме и вредности. Успешност постпеналног третмана у великој мери зависи од успешности институционалног третмана. Уколико је третман у установи био успешнији, а осуђеник оспособљен да сам решава своје проблеме у отвореној друштвеној средини, уколико ће бити мање потребе за постпеналним третманом.

У пенолошкој теорији постоје различита одређења појма постпеналног третмана или постпеналне помоћи. Према једном схватању, постпенални третман или постпенална помоћ се дефинише као скуп различитих методолошких поступака и техника педагошке, психолошке и социјалне природе, које се примењују према затворенику пре напуштања завода и одмах после издржане казне, како би се осигурала његова успешна и правилна реинтеграција у живот (Арнаудовски, Љ., 1988). Успешна реинтеграција подразумева прихватање нових животних правила од стране бивших осуђеника, уз поштовање друштвених норми и вредности, јер би у супротном, могао бити доведен у питање њихов целокупни институционални третман и рехабилитација.

Према једном другом схватању, постпенална помоћ представља продужетак институционалног третмана која као један континуирани процес има за циљ успешно прихватање позитивних животних вредности од стране осуђеног лица после његовог пуштања из затвора. Постпенална помоћ као облик третмана доприноси остваривању принципа хуманости у извршењу заводских кривичних санкција (Груевска Дракулевски, А., 2011). Према овом схватању, три су разлога

за постојање ове врсте помоћи: прво, осуђенику који је дуго времена био у изолацији, са повременим контактима са спољним светом, треба помоћи да се избори, прилагоди и учествује у животу изван затвора, друго, психосоцијално стање осуђеног лица, изазвано означавањем њега као криминалца, компликује процес прихватања, инклузије и решавања основних животних проблема са којима се осуђено лице суочава у животу по изласку из затвора, и треће, сукоб између циља третмана осуђеника да убеди друштво да га не одбаци, да он може да живи од поштеног рада, с једне стране, и чињенице да осуђеник након отпуштања из завода долази у средину која га доводи у искушење и ставља на проверу ефекте ресоцијализације, са друге стране.

Постпенална помоћ, као облик третмана, и/или криминалнополитичка мера, примењује се према особама које су биле осуђене на казну затвора, по протеклу времена на које је изречена или по условном отпусту осуђеника, као и према онима који су и даље у пенитенцијарним установама, али ће ускоро бити отпуштени (Костић, М., Димовски, Д., 2011). Према томе, ова помоћ се осуђеном лицу пружа још у току издржавања казне, најчешће три месеца пре отпуштања са издржавања казне, и затим се наставља након отпуста из установе. Заједница има обавезу да осуђенику, отпуштеном са издржавања казне пружи потребну помоћ путем различитих поступака и мера, с обзиром да се осуђеник по изласку из установе може сусрести са низом проблема материјалне, социјалне, психолошке или емоционалне природе. Од интензитета пружене постпеналне помоћи зависиће у великој мери и успешност спроведеног институционалног третмана, какве су могућности за појаву рецидивизма, а самим тим и укупна успешност процеса ресоцијализације.

1.2. Први облици постпеналног третмана и њихов историјски развој

У литератури не постоји много података о томе ко је и како у прошлости прихватао бивше осуђенике по изласку из затвора и која врста помоћи им је пружана. Према неким изворима све до 1840. године црква је била једина организација која је помагала онима који су излазили из затвора и који нису били у стању да се носе са свим проблемима који су их чекали у отвореној животној средини. Тек касније, држава почиње да показује бригу за бивше осуђенике, па је

тако у Енглеској 1862. године постојала пракса да се осуђеницима приликом њиховог изласка из затвора дају по две фунте, да би убрзо након тога држава преузела бригу око запошљавања бивших осуђеника (Сулејманов, З., 1999).

Према другим изворима, први пенолошки осмишљени почеци бриге за осуђеника, током и после издржавања казне затвора, јављају се у Енглеској у XVIII веку и заснивали су се на добровољном социјалном раду. У затвору Њу Гејт (New Gate) , Елизабет Фреј (Elisabeth Frey) је организовала наставу за осуђенике, набављала материјале за израду различитих предмета и тако упошљавала осуђене особе (Константиновић Вилић, С., Костић, М., 2011). Она је 1817. године основала Удружење за унапређење женских затвореника у затвору Њу Гејт, чији је основни "циљ био да се кроз процес образовања и упошљавања, затворенице учине послушним и мирољубивим док су у затвору, и поштованим по изласку на слободу"(Coyle, A., 2005). Сара Мартин (Sara Martin) осмислила је 1871. године течајеве за преваспитање мушкараца и жена, подучавала затворенике књиговезачком занату, изради предмета од кости које је продавала у корист осуђеника.

У Енглеској је 1924. године основано Централно удружење за помоћ отпуштеним осуђеницима (Central Association for the Aid of Discharged Prisoners), које је октобра 1960. године променило назив у Националну асоцијацију удружења за помоћ отпуштеним осуђеницима (National Association of Discharged Prisoners' Aid Societies), а у марту 1966. године у Националну асоцијацију за бригу о делинквентима (NACRO ili National Association for the Care and Resettlement of Offenders). Током времена NACRO је прерастао у највећу добротворну организацију чије су активности биле усмерене на питања у области кривичног правосуђа у Енглеској и Велсу. Ова асоцијација је седамдесетих и осамдесетих година активно учествовала у креирању политике британске Владе, односно Министарства унутрашњих послова, и то у оном делу рада Министарства који се односи на затворе и службу пробације. Данас је рад асоцијације NACRO фокусиран на три области: 1. превенција криминалитета и рана интервенција, под чим се подразумева спречавање младих да упадају у невоље и њихово удаљавање од света криминала кроз омогућавање да стичу нова знања и вештине и отварање нових могућности за младе; 2. рад са људима у затвору, у циљу стицања оних знања и вештина које ће их удаљити од света криминала и омогућити да ураде нешто корисно по повратку у заједницу, и 3.

пружање помоћи бившим осуђеницима у проналажењу стана, запослења, стицању одређеног образовања, и уопште укључивању и насељавању у отворену друштвену заједницу. У 2010-ој години ова асоцијација је помогла више од 73.000 људи, више од 24.000 деце и младих је одвратила од света криминала и пружила им нове могућности путем превентивних услуга, обезбедила је помоћ по изласку из затвора за преко 19.000 бивших осуђеника, а преко 25.000 људи је контактирало NACRO за савет, углавном у разоткривању кривично осуђиваних лица. Од 2011. године, стратегија ове асоцијације усмерена је на јачање њеног утицаја на државну политику, на нивоу владе и министарстава, као креатора политике, са циљем спровођења реформе система кривичног правосуђа (Википедија, приступ 01.08.2013).

1.3. Постпенални третман у пракси развијених европских земаља

У Великој Британији данас постоји велики број добровољних организација које пружају услуге бившим затвореницима. Заједно са одређеним државним органима, ове организације помажу појединцима да пронађу посао, да се додатно образују, у смислу квалификација за одређене послове, додатне обуке итд. Тако на пример, организација Кућа Светог Леонарда (St. Leonard Housing) обезбеђује смештај бившим осуђеницима са минималним закупом и помоћ социјалних радника. Добровољна организација Круг поверења (Circle Trust) омогућује бившим осуђеницима да у слободно време разговарају о својим проблемима са члановима организације. Фондација Sent Džajls пружа бившим затвореницима помоћ у проналажењу смештаја и запослења. Политика ове фондације је да ангажује бивше осуђенике за рад у организацији кад год је то могуће. Од 150 људи запослених у фондацији, њих 40 су бивши затвореници. Запошљавање бившим затвореницима доноси двоструку добит. С једне стране, јача им самопоуздање, јер комуницирају са људима који имају искуства слична њиховим, а с друге стране, могу добити стално запослење. У Великој Британији постоје и тзв. "куће на пола пута", које представљају место где се могу привремено склонити људи који су ментално болесни, жртве злостављања, сирочад и тинејџери који су побегли од куће, али и лица која су отпуштена са издржавања казне затвора која немају решено питање смештаја на слободи (Груевска

Дракулевски, А., 2011). Ове, али и многе друге организације и удружења која се баве питањем пружања постпеналне помоћи у Великој Британији, наводе на закључак да у пракси пружања постпеналне помоћи у овој земљи, која се, узгред речено, развијала у временском периоду дужем од два века, данас постоје веома разрађени механизми и методи пружања ове помоћи бившим осуђеницима.

Када су у питању друге европске земље, треба истаћи да су у овој области најдаље отишле скандинавске земље које улажу посебне напоре у пружању постпеналне помоћи, кроз развијање мрежа институција, посебном едукацијом органа социјалног старања и сталним донацијама у те сврхе. У Француској се 1946. године јављају одбори за пружање опште помоћи и проналажење запослења отпуштеним осуђеницима, формиран и одлуком министарства правде. У Холандији се постпенална помоћ пружа у приватним установама и има верски карактер (Костић, М., Димовски, Д., 2011). У Данској, Удружење социјалне заштите се финансира од стране државе, али представља приватну организацију која обавља прихваћене јавне функције. Ово Удружење бира специјално обучене службенике и води бригу о бившим затвореницима, а посебно о њиховом запослењу и породичном саветовању (Груевска Дракулевски, А., 2011).

1.4. Постпенални третман у пракси САД-а

У Сједињеним Америчким Државама, постпеналном прихвату поклања се огромна пажња, али са одређеним разликама у односу на европски континент. Велика пажња посвећује се запошљавању бивших осуђеника, с обзиром да се у САД-у незапосленост сматра можда највећим разлогом за појаву рецидивизма. Тако, "Центар за могућности запошљавања (СЕО) организује програме за бивше осуђенике са циљем да пронађу привремени посао по изласку из затвора, често у непрофитним организацијама или владиним агенцијама. Док раде на привременим пословима Центар им даје савете и пружа помоћ да пронађу стални посао" (Finn, P., 1998). "Америчка иницијатива "SVORI" (The Serious and Violent Offender Reentry Initiative) је 2003. године финансирала 69 агенција које су радиле на стварању програма за побољшање кривичног правосуђа, за запошљавање, образовање и обуку, за пружање здравствене заштите и решавање стамбеног питања, а све у циљу побољшања постпеналне помоћи према бившим осуђеницима" (www.svori-evaluation.org/, приступ 02.08.2013). Као и у Великој

Британији, и у САД-у постоје посебни стамбени центри, тзв. "куће на пола пута", у којима су смештени наркомански зависници, починиоци сексуалних деликата, ментално болесне особе, али и починиоци тешких кривичних дела који се смештају у ове установе одмах по изласку из затвора. Сврха постојања ових "кућа на пола пута" јесте да се омогући бившем осуђенику да започне са процесом реинтеграције у друштво док је још увек под једном врстом надзора, јер се на овај начин смањује ризик од рецидивизма у односу на непосредан улазак у отворену друштвену заједницу од стране осуђеног лица.

Током 2008. године, у САД-у је усвојен правни акт под називом "Друга шанса" (The Second Chance Act, 2008) чији је циљ био да побољша резултате у пружању постпеналне помоћи. Овај први правни акт овакве врсте у америчком законодавству предвиђа да владине агенције и непрофитне организације помажу бившим осуђеницима при проналажењу запослења или стана, да спроводе програм за одвикавање од психоактивних супстанци, затим програм за повратак отпуштених осуђеника у своје породице, и да пружају друге услуге које ће допринети смањењу рецидивизма. На пример, у Сан Матеу, у Калифорнији, кроз овакву врсту помоћи и кроз примену програма за одвикавање од психоактивних супстанци, програма за стицање одређених знања и животних вештина, и за обезбеђење запослења бившим затвореницима, од 2009. године успешно је рехабилитовано три четвртине отпуштених из затвора и они се нису поново вратили у затвор (Second Chances After Prison, 2011, приступ 02.08.2013).

Најважнији програм који се спроводи у САД-у познат је под називом "SARA" (Scanning, Analysis, Response and Assessment), где се прво испитује колико осуђеника који су отпуштени из установе су високоризични преступници, са великом вероватноћом да ће поново учинити неко кажњиво дело, и анализирају фактори ризика који доводе до рецидива, као на пример, како окружење утиче на рецидивизам и које је време најчешће потребно да бивши осуђеник на слободи направи неки нови преступ. Након тога, када се поставе одређена мерила и границе, програм се наставља кроз праћење понашања лица отпуштених из затвора, која места посећују, са ким се виђају и састају, пружање неопходне подршке кроз ангажовање заједнице, као и пружање помоћи жртвама криминалитета. На крају, врши се процена успешности спроведеног програма, да ли је рецидивизам смањен, као и да ли је смањен страх становништва од бивших

затвореника (Vigne, Nancy G. La, Solomon, Amy L., Beckman, Karen A. and Dedel, Kelly, 2006).

У САД-у постоје бројни програми који су засновани на религијској припадности, чији је циљ не само побољшање положаја осуђеника док се налази на издржавању казне затвора, већ и припрема осуђеника да може након изласка из установе да опстане као радник, да буде прихваћен, у породици као брачни партнер или родитељ, а у друштвеној заједници као њен равноправни члан. Лица која учествују у верским програмима док се налазе у установи, након изласка из ње бивају у мањем проценту поново осуђивана за нова дела у односу на лица која не учествују у овим верским програмима. У Тексасу је постојало много оваквих програма, створених под покровитељством Џорџа Буша, тадашњег гувернера, а који су имали за циљ да "уклоне грех" од затвореника, и да га "излече" од зла које постоји у њему. Ипак, ови верски програми су били на мети критика од стране затвореника, који су сматрали да се на тај начин ограничавају њихове верске слободе (Magnani, Laura & Wray, Harmon L., 2001).

Самтер је истраживао утицај религије у адаптацији лица која су отпуштена из затвора и под којим условима примена религије у рехабилитацији осуђеника даје резултате. На основу тих истраживања дошао је до закључка да постоји веома мала разлика између "верских" и "неверских" осуђеника у погледу смањења рецидивизма. Ипак, између учешћа у верским програмима, с једне стране, и прилагођавања на живот у отвореној заједници по изласку из затвора, са друге стране, може се препознати постојање одређене везе. Наиме, осуђеници који су учествовали у неком верском програму у току издржавања казне, без обзира да ли су религиозни или не, по изласку из установе су ређе чинили нове преступе, и ређе су се поново враћали у затвор. Према томе, ова студија је показала да су верски програми у затворима веома корисни и важни и да их у том смислу треба посматрати као потенцијално средство за рехабилитацију (Sumter, Melvina T., 2000).

На основу двадесетогодишњег искуства у примени рехабилитационих програма заснованих на религијској основи, у САД-у је осмишљен Н.Е.Л.Р. пројекат. Према подацима у овом пројекту, већина бивших осуђеника желела би да "ради нешто добро", при чему многи не знају шта би то могло да буде. Управо зато, кроз програме верског карактера осуђеници треба да науче шта је то "добро", тј. да науче прихватање, толеранцију, опрост и разумевање од оних који

живе у њиховом окружењу, затим да науче да прихвате одговорност за своје поступке, као и да се на прави начин интегришу са другима у друштвеној заједници (Project H.E.L.P., www.aleph_institute.org/help.htm, приступ 05.08.2013).

САД спадају у ред земаља које имају најбогатије искуство и праксу у примени постпеналне помоћи. Велики број волонтерских организација чије финансирање је често потпомогнуто од стране државе кроз различита давања и донације, учествује у ресоцијализацији осуђеника по изласку из установе, и то кроз различите облике помоћи. Сва та позитивна искуства у пракси САД-а могу и треба да послуже као добар пример за све будуће измене законодавства и праксе у оквиру имплементације постпеналне помоћи у Републици Србији, посебно због чињенице да у Србији готово да не постоји никаква постпенална заштита, те су осуђена лица по изласку из затвора најчешће препуштена сама себи.

2. Правно регулисање постпеналног третмана у међународним оквирима

2.1. Стандардна минимална правила УН о поступању са осуђеницима

Стандардна минимална правила УН о поступању са осуђеницима усвојена на Првом конгресу Уједињених нација о превенцији злочина и поступању са преступницима, одржаном у Женеви 1955. године, и одобрена од стране Економског и Социјалног савета резолуцијама 663 Ц (XXIV) од 31.07.1957. год. и 2076 (LXII) од 13.05.1977. године, прописују да поступање са лицима осуђеним на затворске казне или мере које подразумевају лишавање слободе, има за циљ да код осуђеника створи вољу и развије свест да по изласку из затвора живе нормално, поштујући закон и зарађујући онолико колико им је потребно за живот. Третман према осуђеницима треба да буде такав да допринесе јачању њиховог самопоштовања и осећаја одговорности (члан 65).

У делу који се односи на помоћ која се осуђеницима пружа након изласка из затвора, прописују да од самог почетка осуде треба водити рачуна о будућности осуђеника после његовог изласка на слободу. У том смислу, потребно је осуђеника подстицати да ствара и одржава такве односе са људима и

организацијама изван установе који ће бити у најбољем интересу његове друштвене рехабилитације и у интересу његове породице (члан 80). Осим тога, овим Правилима предвиђа се обавеза за разне службе и организације, које пружају помоћ осуђеницима након изласка из установе како би поново нашли своје место у друштву, да у границама својих могућности прибаве осуђеним лицима потребне исправе и документацију о идентитету, затим да им пронађу посао, смештај, да им обезбеде одећу и средства која су им потребна да стигну до одређеног места и да могу нормално живети након изласка из затвора. Ради ефикасног пружања ове помоћи, надлежни представници служби и организација морају имати приступ затворима и затвореницима од самог почетка њиховог издржавања казне, како би од осуђеника сазнали какву будућност желе и у складу са тим предузели одређене мере. Делатности ових служби и организација треба да буду што је могуће више централизоване и усклађене како би њихов труд био исплативији, а поновно укључивање осуђеника у друштво успешније (члан 81).

Стандардна минимална правила УН о поступању са осуђеницима, као документ донет под окриљем УН-а, имају посебну важност и значај за развој постпеналне заштите у многим правним системима, с обзиром да се њима постављају основни принципи извршења казне и праксе у поступању са затвореницима, а на темељима данашњих схватања постпеналне заштите у најразвијенијим правним системима света. Ова Правила предвиђају да се у поступању са затвореницима мора водити рачуна о њиховој будућности од самог почетка издржавања казне, како би након изласка из затвора могли да живе у складу са законом, радећи поштено, и зарађујући онолико колико им је потребно за живот.

2.2. Европска затворска правила (Препорука РЕС (2006) 2)

Европска затворска правила (Препорука РЕС (2006) 2, коју је усвојио Комитет министара 11.01.2006. године на 952-ој седници заменика министара), прописују да се према свим лицима лишеним слободе поступа уз поштовање њихових људских права (члан 1), као и да лица лишена слободе задржавају сва права осим оних која су им судском одлуком о осуди одузета (члан 2). Живот у затвору мора да буде тако организован да одражава позитивне аспекте живота у заједници (члан 5), а сами затвори треба да буду тако уређени да омогућавају

реинтеграцију у слободно друштво лица која су била лишена слободе (члан 6). У том смислу треба подстицати сарадњу са спољашњим службама социјалне заштите и колико је год могуће укључити цивилно друштво у живот у затвору (члан 7).

У делу Препоруке под називом "Сврха режима за затворенике", прописано је да режим за затворенике треба да буде одређен тако да им омогући да воде одговоран живот без везе са криминалом (члан 102 став 1). Након пријема затвореника треба изградити извештај, у најкраћем могућем року, о личним својствима затвореника, предложеним програмима издржавања казне за сваког појединачно и стратегији припреме за њихово отпуштање (члан 103 став 2). Ради успешног преласка са живота у затвору на начин живота у заједници, који је у складу са законима, затвореницима је потребно на време обезбедити помоћ пре отпуштања, кроз различите поступке и посебне програме (члан 107 став 1). Затворске власти сарађују са службама и институцијама које врше надзор и пружају помоћ отпуштеним затвореницима у циљу омогућавања да поново нађу своје место у заједници, а посебно у односу на породицу и запослење (члан 107 став 4), а службеницима социјалних служби и организација се допушта да посећују затвор и затворенике како би их припремили за отпуштање и са њима испланирали програм збрињавања након отпуштања (члан 107 став 5). Према томе, може се закључити да Европска затворска правила истичу важност како унутрашње, тако и спољашње постпеналне помоћи, а све у циљу успешне ресоцијализације и реинтеграције бивших осуђеника у живот на слободи.

3. Постпенални третман у законодавним решењима бивших југословенских република

На простору некадашње СФРЈ после њеног распада, током деведесетих година, формирано је неколико нових независних држава, па с обзиром да су све оне некада чиниле јединствен правни простор, интересантно је анализирати позитивноправна решења појединих новоформираних држава бивше СФРЈ, а која се односе на постпеналну помоћ, као облик третмана осуђених лица, али и као важно криминално-политичко питање.

3.1. Словенија

Постпенална помоћ у Републици Словенији регулисана је Законом о извршењу кривичних санкција из 2006.године, као и законима из области социјалног рада и заштите, а њено спровођење у пракси у надлежности је центара за социјални рад.

Закон о извршењу кривичних санкција Републике Словеније ("Урадни лист РС", број 110/06) у својим одредбама регулише отпуст осуђеника из затвора и помоћ која им се пружа после отпуста. Законом је прописано да осуђенику који по отпусту са издржавања казне нема средстава за живот без своје кривице, завод даје одећу и обућу, а некада и једнократну новчану помоћ, за коју се обраћа надлежном центру за социјални рад (члан 109). Ако је осуђеник који се отпушта са издржавања казне болестан, па због тога не може да напусти установу, завод га упућује у најближи здравствени центар о трошку државе (члан 110). Надлежне установе, као и друге институције, морају заједно са заводом за извршење кривичних санкција, најмање три месеца пре отпуста из установе, да учествују у изради програма мера помоћи осуђенику, а свака од тих установа је дужна да на свом подручју понуди помоћ при његовом укључивању у друштвену заједницу по престанку казне (члан 111).

Законом о социјалној заштити ("Урадни лист РС", број 3/07) спровођење постпеналног третмана стављено је у надлежност центара за социјални рад. Ове установе су дужне да пружају помоћ осуђеницима и њиховим породицама, како за време трајања, тако и по окончању издржавања казне.

У Словенији постпенални третман представља "јавно овлашћење центара за социјални рад, који су у обавези да пруже помоћ лицима током трајања судског поступка, за време боравка у затвору, и по изласку из установе. Облици помоћи су подршка у процесу ресоцијализације, подршка у потпуној реинтеграцији у нормални, свакодневни живот и рад, саветовање и пружање информација о начинима решавања различитих питања по отпусту из установе, помоћ за чланове породице, укључујући и одређене друштвене погодности, као нпр. социјалну помоћ" (Trbanс, М., и др., 2003). У Извештају са пројекта под називом "Социјална и економска инклузија депривираних група – могуће мере за повећање запослености најугроженијих категорија дугорочно незапослених и неактивних људи", из октобра 2003. године, наводи се да су професионалци

центара за социјални рад у последњих неколико година спроводили третман у постпеналном периоду над око 1.100 лица годишње. Такође је утврђено да се неких 70% третираних особа враћа у постпеналну ситуацију. Радници центара за социјални рад и служби за запошљавање који су учествовали у овом пројекту су истакли да је већина особа које су биле укључене у постпенални третман су биле незапослена лица пре почетка издржавања казне затвора, али и да су бивши осуђеници који су по изласку из затвора били третирани често истицали да је тражење посла бесмислено јер постоји много других начина да се оствари зарада, као што су социјалне помоћи, плаћање на руке по обављеном послу ad hoc, разне илегалне активности. У извештају се још наводи и то да код већине бивших осуђеника постоји низак образовни ниво, који онемогућава брзо и лако укључивање у тржиште рада. Осим тога, послодавци најчешће не желе да запошљавају бивше осуђенике јер сматрају да би то лоше утицало на процес рада и односе у радној организацији.

Осим центара за социјални рад, по законима Словеније постпеналну помоћ могу да пружају и невладине организације – удружења, добротворне организације, и то како лицима која се налазе на издржавању казне затвора, тако и онима који су изашли на слободу. Међутим, у пракси је ситуација другачија и тешко се могу идентификовати овакве невладине организације.

3.2. Хрватска

У Републици Хрватској питање постпеналног прихвата после отпуштања осуђеника из затвора регулисано је одредбама Закона о извршавању казне затвора из 2003. године ("Народне новине", број 190/03). Овим Законом прописано је да помоћ после отпуста подразумева скуп мера и поступака које се примењују ради укључивања отпуштених затвореника у живот на слободи, а састоји се од: осигурања смештаја и исхране, осигурања лечења, савета о избору пребивалишта, односно боравишта, усклађивања породичних односа, проналажења запослења, довршења стручног оспособљавања, давања новчане помоћи за подмирење најнужнијих потреба, и других облика помоћи и подршке (члан 163).

Припремање затвореника за отпуст започиње одмах по доласку у установу или затвор. Затвореник се подстиче на одговорно учешће у припреми за отпуст у самом заводу и изван њега, а посебно на одржавање односа са породицом,

контактирање са органима државне власти, установама и удружењима, као и особама које се организовано баве укључивање затвореника у живот на слободи. Програм припрема за отпуст и помоћ затворенику уписује се у лични лист осуђеника. Установа, односно затвор ће најкасније три месеца пре отпуста укључити затвореника у појединачни или групни саветодавни рад у вези са припремањем затвореника за отпуст. Установа ће писаним путем обавештавати установе здравствене и социјалне заштите и службе за запошљавање, као и друге установе и удружења, о социјалним и другим потребама затвореника током издржавања казне затвора, о потреби организовања помоћи и подршке за време издржавања казне затвора и након отпуста. Овлашћена службена лица могу контактирати са затворениковом породицом уз његову сагласност. Пре отпуста са издржавања казне, судија извршења, надлежан по месту издржавања казне, ће у сарадњи са судијом извршења на чијем ће подручју отпуштени затвореник имати пребивалиште или боравиште и надлежним центром за социјални рад, предузети потребне мере за прихват затвореника (члан 164).

Након отпуштања из установе, односно затвора, отпуштени се може обратити надлежном судији извршења ради пружања помоћи и подршке. Судија извршења сарађује са центром за социјални рад, којем може писаним решењем наредити предузимање потребних мера помоћи. Центар за социјални рад, на захтев установе или судије извршења, током трајања казне, као и по отпусту са издржавања казне затвора, из својих редова одредиће затворенику саветника за припремање и провођење помоћи после отпуста (члан 165). Закон о извршавању казне затвора, у одредбама које се односе на поступак отпуштања, предвиђа да се отпуштеном лицу које нема властиту одећу, обућу или финансијска средства, даје одговарајућа одећа, обућа или помоћ у висини једне дневнице према општим прописима, а оним отпуштеним особама које због болести, након отпуста из установе, морају бити смештене у одговарајућој здравственој установи, а немају средстава за лечење, нити право на обавезно здравствено осигурање, трошкове лечења сноси центар за социјални рад према месту у којем се то лице отпушта (члан 167).

Постпенална помоћ у Хрватској регулисана је и Законом о социјалној скрби ("Народне новине", број 33/12), у коме је предвиђено да корисник социјалне помоћи може бити, између осталих, и "лице које се налази на издржавању казне затвора или је отпуштено са издржавања те казне" (члан 27). Овим Законом

детаљно је регулисана надлежност центара за социјални рад у погледу пружања одређених социјалних услуга, као нпр. услуге саветовања и помагања, која се пружа кориснику ради савладавања тешкоћа у вези са болешћу, старошћу, смрћу члана породице, инвалидношћу, тешкоћама у развоју, укључивањем у свакодневни живот након дужег боравка у дому социјалног старања, здравственој или пеналној установи, те и у другим неповољним околностима и кризним ситуацијама (члан 84). Према томе, саветовање и помагање у превазилажењу одређених тешкоћа пружа се и лицима која су била дуже времена у пенитенцијарним установама, и у овом случају би се могло говорити о унутрашњој стручној помоћи која се односи на помоћ у вођењу домаћинства, располагању новцем, набавци одеће, проналажењу запослења, решавању питања смештаја итд.

Одредбама Закона о социјалној скрби предвиђена је једнократна помоћ, као посебан облик новчане помоћи, која се може одобрити самцу или породици који због тренутних материјалних тешкоћа нису у стању да подмире неке основне животне потребе као што су рођење или школовање детета, болест или смрт члана породице, елементарне непогоде, набавке основних предмета у домаћинству, набавке неопходне одеће и обуће (члан 55). Центар за социјални рад својим корисницима пружа и услуге смештаја, које обухватају услуге прихвата, становања, исхране, набавке одеће и обуће, одржавања личне хигијене, одгајања и образовања, радних активности, психосоцијалне рехабилитације, као и организовања слободног времена (члан 94), као и услуге стручне подршке у запошљавању и обављању послова које се пружају одраслој особи са инвалидитетом, проблемима зависности, дуготрајно незапосленим лицима и другим корисницима у ризику од социјалне искључености, и то кроз укључивање у радну средину у трговачким друштвима и другим правним лицима (члан 110). Иако се у наведеним одредбама експлицитно не наводи на која се све лица односи једнократна новчана помоћ, односно помоћ у обезбеђивању смештаја и проналажењу запослења, ипак се на основу реченог може закључити да се ове врсте помоћи односе и на бивше осуђенике, којима је она потребна ради успешне ресоцијализације и интеграције у друштвени живот. У овом случају ради се о спољашњој постпеналној помоћи.

3.3. Босна и Херцеговина

У Босни и Херцеговини помоћ осуђенику након отпуста са издржавања казне затвора регулисана је нормама Закона Босне и Херцеговине о извршењу кривичних санкција, притвора и других мјера ("Службени гласник БиХ", број 13/05). У делу закона који се односи на кућни ред притвореника и затвореника, између осталог, регулисано је и питање начина отпуштања и помоћи приликом отпуштања са издржавања казне затвора, као и друга питања која могу бити од значаја за услове и начин извршења притвора и издржавања казне затвора (члан 108). Затвореницима отпуштеним са издржавања казне затвора надлежни органи, установе и друга правна лица пружиће потребну помоћ за њихово лакше и брже укључивање у редован живот на слободи. Ова помоћ подразумева изналажење привременог смештаја и осигурање исхране, неопходно лечење, изналажење нове средине у којој ће осуђено лице живети, помоћ у сређивању породичних прилика, проналажење запослења и завршетак започетог стручног оспособљавања и давање новчане помоћи за подмиривање најнужнијих потреба (члан 124).

Правила о кућном реду затвореника из Закона Босне и Херцеговине о извршењу кривичних санкција, притвора и других мјера прописана су и Законом о извршењу кривичних санкција у Федерацији Босне и Херцеговине ("Службене новине Федерације БиХ", број 44/98, 42/99 и 12/09), и то чланом 100. овог Закона. Истим законом нормирана је помоћ осуђеном лицу отпуштеном са издржане казне затвора, и то тако што ће установа у којој је осуђеник издржавао казну затвора благовремено обавестити орган управе надлежан за послове социјалне заштите према месту пребивалишта осуђеног лица о потреби пружања помоћи бившем осуђенику по изласку на слободу (члан 116). Надлежни орган за послове социјалне заштите пружа осуђеним лицима која се отпуштају са издржавања казне затвора помоћ која им је неопходна ради лакшег укључивања у редовни живот на слободи, и развија код њих осећање обавезе да се и сами ангажују у решавању својих проблема. Помоћ се састоји у изналажењу привременог смештаја и осигурању исхране, неопходном лечењу, изналажењу нове средине у којој ће осуђено лице живети, помоћи у сређивању породичних прилика, у проналажењу запослења и завршетку започетог стручног оспособљавања и давању новчане помоћи за подмиривање најнужнијих потреба (члан 117). Установе омогућавају здравственим радницима, радницима социјалне заштите и

служби за запошљавање радника, као и другим заинтересованим организацијама да посећују затворенике radi upoznavanja њихових личних и породичних проблема у учешћа у њиховом решавању, као и radi организовања прихвата који им је потребан након изласка на слободу (члан 118).

У Републици Српској постпенална помоћ регулисана је Законом о извршењу кривичних санкција Републике Српске ("Службени гласник Републике Српске", број 12/10), у коме је прописано да ће се осуђеном лицу које се отпушта са издржавања казне затвора пружити потребна помоћ заједнице уколико му је таква помоћ потребна. Из тог разлога, установа ће благовремено обавестити орган надлежан за послове социјалног старања у месту пребивалишта, односно боравишта осуђеног лица (члан 164). У Републици Српској питање пружања помоћи лицима која су отпуштена са издржавања казне регулисано је и Законом о социјалној заштити ("Службени гласник Републике Српске", број 37/12), у коме се предвиђа да корисници социјалне заштите могу бити и лица која се нађу стању социјалне потребе због издржавања казне или отпуста из установе (члан 18). Овим корисницима помоћ се пружа у виду саветовања у случајевима укључивања у свакодневни живот након дужег боравка у установи, а у циљу развијања, очувања и побољшања њихових социјалних могућности (члан 55), затим у облику једнократне новчане помоћи која се обезбеђује појединцу, члановима породице или породици у целини, који се тренутно нађу у стању социјалне потребе због сиромаштва, дуготрајне незапослености, претрпљене елементарне непогоде, ратног страдања, избеглиштва, миграције, репатријације, смрти једног или више чланова породице, дуготрајног лијечења, издржавања казне, отпуста из установе или других непредвидивих околности (члан 54), и као трећи облик помоћи, иако се у Закону експлицитно не наводе бивши осуђеници као корисници овог облика помоћи, треба поменути смештај у установе социјалне заштите када је потребно обезбедити становање, исхрану, одевање, негу, помоћ, бригу, васпитање и образовање, оспособљавање за привређивање, радне, културно-забавне, рекреативно-реhabилитационе активности, здравствену заштиту и друге услуге (члан 38).

3.4. Црна Гора

У Републици Црној Гори питање постпеналног третмана, односно постпеналне помоћи као облика третмана, регулисано је нормама кривичног законодавства, и то у Закону о извршењу кривичних санкција из 1994. године (члан 62). У делу који се односи на отпуштање осуђених лица, законодавац је прописао да ако је осуђено лице, у време када се отпушта са издржавања казне, тешко телесно или душевно болесно и услед тога неспособно за путовање, организација ће га сместити у најближу здравствену установу ради лечења, а ако осуђено лице нема средстава да плати трошкове лечења, ове трошкове за први месец сноси организација (члан 62 став 3). Исто тако, организација је у обавези да пре отпуштања осуђеног, утврди да ли му је потребна каква помоћ и да о томе обавести орган управе, надлежан за послове социјалног старања (члан 64). Одредбама које се односе на условни отпуст осуђеника, Закон прописује да послови спровођења условног отпуста, контроле и помоћи условно отпуштеном осуђеном лицу обухватају, између осталог, и "пружање социјалне и друге помоћи којом се подстиче прилагођавање у заједници условно отпуштеног осуђеног лица" (члан 66 в, став 1). Правилником о кућном реду за издржавање казне затвора у Заводу за извршење кривичних санкција прописано је да "ако је осуђеном лицу по отпуштању из Завода потребна помоћ, пре отпуштања извештава се о томе Центар за социјални рад у месту пребивалишта тог лица" (члан 182).

Међутим, и поред постојања одређене законске и подзаконске регулативе у овој области, у Црној Гори "не постоји организовани постпенални третман за пунолетна лица која су изашла из Завода. Ова лица се третирају спорадично и то у оном делу где је неопходно корисника социјалних услуга, због социјалног или здравственог стања упутити на остварење неког од права из области социјалне заштите. Нереално је очекивати да ће без помоћи друштва кроз пробационе институције само осуђено лице моћи да се избори са свим негативним утицајима средине која га је и подстакла на криминално понашање. Из тог разлога, треба радити на изградњи постпеналног система, у који би биле укључене разне социјалне установе, хуманитарне организације, удружења и појединци који могу да помогну интеграцији затвореника у друштво" (Акција за људска права и др., 2012, приступ 11.08.2013). Према томе, да би се проблем рецидивизма успешно

смањено неопходно је основати пробационе службе у Заводима, које би у сарадњи са другим државним институцијама остваривале сарадњу на плану реинтеграције осуђених лица. Сврха кажњавања би се могла постићи само кроз квалитетан и потпун третман осуђених лица током издржавања затворске казне, као и кроз постпенални прихват након изласка из установе.

Осим нормама кривичног законодавства, питање постпеналне помоћи делимично је регулисано и прописима из области социјалне заштите. Наиме, Законом о социјалној и дечијој заштити ("Службени лист ЦГ", број 27/13) предвиђена је једнократна новчана помоћ за породицу или појединца који се због посебних околности које утичу на стамбено, материјално и здравствено стање, нађе у стању социјалне потребе (члан 37).

3.5. Македонија

У Републици Македонији право на постпеналну помоћ осуђеном лицу регулисано је Законом о извршењу санкција ("Службени весник на Република Македонија", број 2/06 и 57/10), у коме се постпенална помоћ одређује као скуп мера и поступака који се предузимају у циљу укључивања отпуштених осуђених лица у живот на слободи и састоји се од: обезбеђивања смештаја и исхране, омогућавања лечења, саветовања око избора места становања, решавања породичних проблема, обезбеђивања запослења, довршавања стручног оспособљавања, давања новчане помоћи за подмирење најнеопходнијих потреба, као и од других облика помоћи и подршке. Установа је у обавези да најмање три месеца пре отпуштања осуђеног лица коме је потребна помоћ по изласку на слободу обавести центар за социјални рад према месту пребивалишта, односно боравишта осуђеног лица, о дану када треба да буде отпуштено и које видове помоћи, који су му лично потребни, треба да добије у циљу његовог успешног укључивања у живот на слободи (члан 207). Ако осуђено лице нема одеће или обуће, а нема ни средстава да их набави, установа ће му доделити одећу без надокнаде (члан 208). Након изласка из установе бивши осуђеник, коме је потребна одређена помоћ и подршка, може се обратити судији за извршење санкција, који ће у сарадњи са центром за социјални рад обезбедити неопходну помоћ бившем осуђенику. У свим овим случајевима ради се о спољашњој постпеналној помоћи која се осуђеном лицу пружа по изласку на слободу.

Међутим, Законом је предвиђена и унутрашња постпенална помоћ, која се осуђеном лицу пружа док се налази у установи, али без навођења о којим се конкретно облицима ове помоћи ради, већ се само прописује да се осуђено лице припрема за отпуштање са издржавања казне од почетка издржавања казне, а активности на припремању за отпуштање се нарочито интензивирају последња три месеца пре истека казне, односно пре дана за који се претпоставља да ће тада лице бити отпуштено (члан 193).

Осим прописима кривичног законодавства, и у Републици Македонији пружање помоћи након изласка из затвора регулисано је и прописима из области социјалне заштите, а у првом реду Законом о социјалној заштити ("Службен весник на Република Македонија", број 79/09), где се експлицитно не помињу као корисници помоћи лица која су изашла са издржавања казне затвора, али се наводе облици социјалне подршке за појединце и породице у случајевима социјалног ризика и другим облицима социјалне искључености.

3.6. Србија

Позитивно законодавство Републике Србије питање постпеналног третмана регулише одредбама Закона о извршењу кривичних санкција ("Службени гласник РС", број 85/05 и 72/09) и Закона о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица ("Службени гласник РС", број 85/05), али и законима из области социјалног рада и старања.

Законом о извршењу кривичних санкција прописује се обавеза завода да пре отпуштања осуђеног са издржавања казне затвора, у оквиру програма поступања, утврди програм пружања помоћи након отпуштања. У остваривању пружања ове помоћи, завод сарађује са организационом јединицом у саставу Управе надлежном за третман и алтернативне санкције, органом старатељства надлежним према месту последњег пребивалишта, односно уколико осуђени није имао пребивалиште, према месту последњег боравишта осуђеног пре упућивања на извршење казне затвора, полицијом или одговарајућом организацијом или удружењем. Завод је дужан да пре отпуштања осуђеног о томе обавести полицију у месту пребивалишта, односно боравишта, као и суд који је изрекао казну затвора, а ближи пропис о припреми за отпуштање и помоћ након отпуштања доноси министар надлежан за правосуђе (члан 174).

Законом о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица утврђује се дужност надлежног органа старатељства да током трајања заводске мере и казне малолетничког затвора одржава сталну везу са малолетником, његовом породицом и установом у коју је малолетник смештен, како би се малолетник и његова породица што боље припремили за враћање малолетника у ранију социјалну средину и његово укључивање у даљи друштвени живот. Завод или установа у којима се извршавају заводске мере и завод у коме се извршава казна малолетничког затвора дужни су да најмање три месеца пре планираног отпуштања малолетника обавесте о томе родитеље малолетника, усвојоца или стараоца, односно блиске сроднике са којима је малолетник живео, као и надлежни орган старатељства и предложи им мере које би требало предузети за прихватање малолетника (члан 147). Надлежни орган старатељства дужан је да малолетнику после извршења кривичне санкције пружи потребну помоћ (члан 148), а посебно да брине о малолетнику без родитеља, као и о малолетнику чије су породичне и материјалне прилике несређене, што подразумева нарочито смештај, исхрану, набавку одеће, лечење, помоћ у сређивању породичних прилика, окончању стручног оспособљавања и запошљавање малолетника (члан 149).

У Србији је донета Стратегија за смањење преоптерећености смештајних капацитета у заводима за извршење кривичних санкција у Републици Србији у периоду од 2010. до 2015. године ("Службени гласник РС", број 53/2010), у којој се, између осталог, наводи да пробациона служба у сарадњи са службом за третман у заводу израђује план постпеналног прихвата и стара се о постпеналном прихвату лица након издржане кривичне санкције. Исто тако, пробациона служба у сарадњи са службом за третман у заводу доставља судији за извршење кривичних санкција извештај о ризику, способностима и потребама осуђеног у поступку у којем се одлучује о условном отпусту или превременом отпусту. Пробациона служба врши надзор над условно или превремено отпуштеним лицем и доставља извештај судији за извршење кривичних санкција.

Законом о социјалној заштити ("Службени гласник РС", број 24/11), право на социјалну заштиту се признаје сваком појединцу и породици којима је неопходна друштвена помоћ и подршка ради савладавања социјалних и животних тешкоћа и стварања услова за задовољење основних животних потреба (члан 4). У Закону се наводи да корисник социјалне заштите, између осталих, може бити

пунолетно лице које се суочава са тешкоћама због поремећених односа у породици, зависности од алкохола, дрога или других опојних средстава или због других облика друштвено неприхватљивог понашања и других узрока (члан 41). Иако се у закону експлицитно не наводе бивши осуђеници као корисници социјалне заштите, синтагма " други облици друштвено неприхватљивог понашања и други узроци" ипак указује на то да и ова лица спадају у групу корисника социјалне помоћи и заштите. Осим тога, корисницима социјалне заштите пружају се услуге подршке за самосталан живот (становање уз подршку, персонална асистенција, обука за самосталан живот и друге врсте подршке неопходне за активно учешће корисника у друштву); услуге смештаја (смештај у сродничку, хранитељску или другу породицу за одрасле и старије, домски смештај, смештај у прихватилиште и друге врсте смештаја); саветодавно-терапијске и социјално-едукативне услуге (члан 40). И ове одредбе закона недвосмислено указују на то да се као корисници социјалне заштите јављају и лица која су отпуштена са издржавања казне затвора, јер су социјалне услуге садржане у члану 40. Закона типичне услуге које се пружају бившим осуђеницима.

Анализирајући позитивна законодавства бивших југословенских република може се уочити да је постпенални третман нормиран законима из области кривичног законодавства и из области социјалног старања и заштите. Такође, у легислатури свих ових земаља јасно се разликују видови унутрашње и спољашње постпеналне помоћи која се пружа осуђеницима у циљу њихове потпуне рехабилитације и реинтеграције у отворено друштво. Међутим, да би бивши осуђеници по изласку из установе били прихваћени као део друштвене заједнице, није довољно постпеналну помоћ само формално-правно регулисати, већ је потребно и убедити јавно мњење да на бивше осуђенике не гледа као на преступнике и "лоше момке", већ да их гледа кроз њихов рад и понашање после издржане казне. М. Милутиновић наводи да "јавно мњење реагује негативно на савремене тенденције у пенитенцијарној пракси уопште, да нерадо гледа на многе корекционе третмане осуђеника, на отворене установе и уопште на нове пенитенцијарне реформе" (Милутиновић, М., 1981). Већина становништва са подозрењем и одбацивањем гледа на бивше осуђенике, ценећи их према томе какви су били и шта су радили у прошлости, а не према томе какви су сада. Све

бивше републике некадашње СФРЈ још увек недовољно улажу у постпеналну помоћ, тако да ова помоћ у пракси ових држава за сада не функционише на начин на који се спроводи у развијеним државама света.

4. Место и значај постпеналног третмана у ресоцијализацији осуђених лица

4.1. Значај постпеналног третмана

У савременој пенолошкој теорији и пракси поклања се посебна пажња пружању помоћи осуђеним лицима уочи пуштања на слободу и, нарочито, у прво време после напуштања установе. Та помоћ је нужна да би осуђеник могао на слободи да се integriше у нови живот, на бази поштовања друштвених норми и вредности. У противном, може доћи у питање институционални третман и рехабилитација осуђеног лица. Због тога се та помоћ сматра, као веома посебан и значајан облик третмана, са којим се практично завршава процес ресоцијализације (Милутиновић, М., 1985).

На значај постпеналне помоћи и посебно место које заузима у укупном третману осуђених лица указује и чињеница да је појам постпеналне помоћи садржан и у појединим дефиницијама пенологије као самосталне научне дисциплине. Тако је са проширењем предмета пенологије и увођењем концепта преваспитања осуђених лица дошло до проширења појма пенологије која се одређује као "наука о извршењу свих кривичних санкција и постпеналној помоћи (или помоћи осуђеним лицима после издржане казне и изласка из затвора)" (Константиновић Вилић, С., Костић, М., 2011) Овакво шире одређење предмета пенологије, у коме постпенална помоћ заузима значајно место даје и Милутиновић, па пенологију дефинише као "науку која проучава еволуцију кривичних санкција, еволуцију третмана осуђених лица, организацију, средства и методе третмана, као и постпеналну помоћ" (Милутиновић, М., 1981).

Да је питање пружања постпеналне помоћи осуђеним лицима одувек било актуелно и значајно указује и чињеница да је ово питање третирано на многим међународним скуповима одржаним под окриљем Уједињених нација. Тако је на Лондонском конгресу УН из 1960. године, који се у оквиру пенолошке и пенитенцијарне проблематике бавио и третманом преступника, једна од тема

Конгреса била и "питање средстава, метода и организације постпеналне помоћи. Лондонски конгрес третира питања третмана осуђених пре пуштања на слободу, питање постпеналне помоћи и помоћи породицама осуђених. У препорукама Конгреса наводе се неки облици третмана у последњој етапи пенитенцијарне фазе, као на пример, слободни састанци и разговори, рад ван казнене установе, облици групног саветовања и групне терапије, прелаз у отворену казнену установу" (Млађеновић-Купчевић, Р., 1981).

Стандардна минимална правила о поступању са затвореницима у својим одредбама прописују да, пре него што се заврши са издржавањем казне, треба предузети мере постпеналне помоћи у циљу омогућавања постепеног повратка затвореника у друштвени живот, и то кроз увођење припремног режима за живот на слободи, а који се може остварити у самом затвору или у некој другој погодној установи, и уз ефикасну друштвену помоћ. Ово темељно начело које се односи на поступање са затвореницима, у савременој пенитенцијарној теорији се означава као начело постпеналне ресоцијализације и оно "представља посебан израз савременог социолошко-пенолошког хуманизма" (Млађеновић-Купчевић, Р., 1981). Оваквим захтевима за организацијом постпеналне помоћи и прихватањем отпуштеног осуђеника изражава се тежња да се у његовој будућој средини неутралишу евентуалне сметње на путу реинтеграције.

Кроз начело постпеналне ресоцијализације, утврђеном у Стандардним минималним правилима о поступању са затвореницима, још једном се указује на изузетан значај који постпенални третман има у савременој пенолошкој теорији и пракси. Институционални третман који се спроводи према осуђеним лицима у установи, за време трајања казне затвора, био би осуђен на неуспех уколико би осуђено лице после изласка из затвора било препуштено само себи. Без организоване помоћи која се пружа бившем осуђенику по изласку на слободу, такав осуђеник не би успео да искористи могућности које му пружа здрава друштвена средина и због тога би био у великој опасности да поново доспе у криминалну средину и да настави са криминалним понашањем. Постпенални третман представља последњу фазу целокупног третмана осуђеника којом се заокружује и завршава процес ресоцијализације. Без спровођења овог дела третмана у постпеналном периоду, код бивших осуђеника који немају основних средстава за живот, који су без смештаја или запослења, као и они који нису

прихваћени од стране социјалне средине у којој живе или од породице, постојао би висок ризик од поновног вршења злочина и враћања у установу.

Међутим, без обзира на велики значај и посебно место које постпенални третман заузима у укупном третману осуђених лица, у Републици Србији постпенална помоћ у пракси готово и да не постоји, па су бивши осуђеници углавном препуштени сами себи. Због тога и не треба да чуди чињеница да велики број оних који изађу из затвора, пре или касније се поново нађу у затвору. То доводи до пренасељености затвора, а један од начина да се пренатрпаност затвора смањи јесте изрицање алтернативних санкција и одређивање условног отпуста. Међутим, да би се могле у већем проценту изрицати алтернативне санкције, неопходно је створити услове за надзирање понашања осуђених на слободи. У том смислу, поједини аутори истичу да је "потребно основати службу пробације која у нашој земљи тренутно не постоји, а која би, с једне стране, прихватила извршење алтернативних санкција и надзор над осуђеницима условно пуштеним на слободу, а с друге стране, би могла да обавља послове постпеналне заштите. Оснивањем службе пробације посредно би се допринело и бољој заштити права особа лишених слободе, јер се у затворским установама неће налазити они према којима примена казне затвора није целисходна или они осумњичени којима је уместо притвора боље одредити неку другу врсту ограничења слободе кретања. Без такве службе, илузорно је настојање да се друштво потпуно заштити од криминалитета изрицањем казни затвора или одређивањем мера притвора" (Мрвић Петровић, Н., 2010).

У Црној Гори, у оквиру Твининг пројекта "Подршка реформи система извршења кривичних санкција", ускоро почиње да се реализује програм пробације и казне рада у јавном интересу за осуђена лица која нису опасна. У овом случају, ресоцијализација ће се вршити ван затвора, а спроводиће је пробациони службеници. Наиме, неће се вршити само надзор и контрола, већ ће се пружати помоћ лицима да воде свој живот на бољи начин како би се држали даље од криминала. Ради успешне реализације овог пројекта у Црној Гори ће бити донета и два нова закона – Закон о извршењу условне осуде и казне рада у јавном интересу и Закон о извршењу казни затвора (Рobjeda, 05. август 2013).

4.2. Однос постпеналног третмана и заводских облика третмана

С обзиром да третман у ширем смислу обухвата, најпре, поступање са учиниоцима кривичних дела у судском кривичном поступку, затим у поступку извршења кривичних санкција, и на крају, у постпеналном периоду, то постпенални третман не треба посматрати изоловано, већ у контексту друге две фазе третмана, судског и институционалног, будући да су све ове фазе третмана повезане заједничким циљем, а то је ресоцијализација учинилаца кривичних дела. Наравно, како је постпенални третман нераскидиво повезан, пре свега, са институционалним третманом, важно је сагледати природу односа постпеналне помоћи, као облика третмана који се спроводи у постпеналном периоду и облика третмана који се спроводе у установи. Сви облици третмана који се спроводе у фази извршења кривичних санкција, тј. у установи, имају за циљ преваспитање осуђеника, и то путем промене постојећих, или формирања нових мотивационих процеса, промене моралних начела, изградње другачијих ставова и схватања о најважнијим животним питањима и, у крајњој линији, преко промене целокупног система вредности на коме је конципирана њихова ранија личност. Међутим, за успешно спровођење постпеналне помоћи посебно је важан рад осуђених лица и њихово образовање и васпитање, па ћемо се из тог разлога на овом месту задржати на анализи везе између ових облика заводског третмана и постпеналног третмана.

4.2.1. Постпенални третман и рад осуђених лица

Рад у казним заводима је један од примарних чинилаца социјалне реалности, као организована делатност којом човек мења природу и свет који га окружује, а тиме мења и своју свест и сопствену природу. Рад осуђених лица представља примарни фактор њиховог васпитања и преваспитања. Рад треба да буде облик третмана осуђених лица, лишен било какве присиле, обухватајући вредности везане за свесне поступке и машту, потребе и жеље осуђених лица. Само такав рад, који није условљен притиском спољне административне присиле, већ потребом за самопотврђивањем, може водити ка остварењу ресоцијализације. (Константиновић Вилић, С., Костић, М., 2011)

На везу између осуђеничког рада и постпеналне помоћи на најбољи начин је указано у одредбама садржаним у Стандардним минималним правилима о

поступању са затвореницима, донетим на Првом конгресу Међународне затворске комисије, одржаном у Женеви 1955.године. Наиме, у одељку под називом "рад у затвору", прописано је да рад осуђеника треба да буде таквог карактера да сачува или повећа њихову способност да након изласка из затвора часно зарађују за свој живот. Организација и методе рада у пеналним установама требају бити што сличнији организацији и методама рада ван установе, како би се затвореници припремили за уобичајене услове рада на слободи. Рад затвореника треба да буде праведно награђен, тако да затвореници могу један део своје зараде да потроше за личне потребе, а други део да пошаљу својој породици. Осим тога, један део зараде затворска администрација треба да задржи како би могла осуђенику да је преда приликом изласка из затвора на слободу. "У САД-у, највећи део зараде издваја се за подршку породици. Ово је пожељно за успешну рехабилитацију осуђеника, јер се на тај начин код њега ствара осећање одговорности у обављању родитељских дужности, што је и главни циљ програма. Процент зараде издвојен за ову намену креће се од једне трећине (у Висконсину), до две трећине (у Калифорнији)" (Zalba R., S., 1967)

Да се и у Републици Србији раду осуђених лица придаје посебна пажња и значај говори чињеница да у готово свим казнено-поправним заводима у нашој земљи постоје посебне привредне јединице (у Сремској Митровици "Пролеће" и "Дубрава", у Пожаревцу "Препород", у Нишу "Делиград" итд.) у којима затвореници обављају најразличитије делатности, почев од металопрерађивачке и дрвнопрерађивачке производње, преко угоститељских услуга, до ратарске, повртарске и сточарске производње. Формирање и рад ових привредних јединица је у функцији упошљавања осуђених лица, односно њихове рехабилитације.

Из напред наведеног јасно је да рад осуђеника као облик третмана у установи доприноси успешнијем спровођењу постпеналног третмана, а то ће се постићи ако се код осуђеника створе радне навике и афинитет према раду, што они најчешће не поседују, а што ће им бити потребно по изласку из установе и укључивању у нормалне животне токове. Награђивање затвореника за рад, као његов важан део, има за циљ да затвореницима рад у установи приближи условима рада на слободи, да стекну осећање сопствене вредности, али и да им омогући да помажу својој породици, али и да се по изласку лакше уклопе у живот на слободи. Према томе, може се закључити да рад осуђених лица, као примарни и најважнији облик третмана, у сваком свом сегменту доприноси успешнијем

спровођењу третмана у постпеналном периоду, чиме се у потпуности остварује ресоцијализација као крајњи циљ извршења казне затвора.

4.2.2. Постпенални третман и образовање и васпитање осуђених лица

Образовање представља процес путем којег осуђена лица стичу одређена знања и вештине која не би имала без укључивања у образовни процес.образовање као облик третмана треба да утиче на спречавање криминалног понашања осуђеника и да олакша њихово укључивање у живот на слободи. Васпитање се одређује као свеукупност организованих, систематичних поступака заснованих на општим и индивидуалним напорима ка позитивном формирању личности, ка развијању њених сазнајних и радних способности и њеном активном односу према објективној стварности (Сулејманов, З., 1999, наведено у: Константиновић Вилић, С., Костић, М., 2011).

На значај образовања затвореника указују и Стандардна минимална правила о поступању са затвореницима и Европска затворска правила која посвећују посебну пажњу овом питању. У одредбама члана 77. Стандардних минималних правила о поступању са затвореницима прописано је да треба предузети мере за даље образовање свих затвореника који су способни за то, укључујући и религиозну наставу у земљама где је то могуће. Наставу коју похађају затвореници треба ускладити са системом јавне наставе како би они могли без тешкоћа да наставе своје образовање по изласку на слободу. Европска затворска правила прописују да сваки затвор треба да настоји да свим затвореницима омогући приступ образовним програмима, у складу са њиховим индивидуалним потребама и тежњама, као и да посебну пажњу треба посветити образовању млађих затвореника и затвореника са посебним потребама. Сваки завод треба да има сопствену библиотеку која је на располагању свим затвореницима и која има широк распон рекреативних и образовних средстава, књига и других извора информација. образовање у затворима треба да буде интегрисано у образовни процес државе и треба да се одвија под покровитељством институција ван затвора (члан 28). Према овим Правилима кључни део режима за затворенике је програм образовања, укључујући оспособљавање за стицање вештина у циљу свеукупног нивоа образовања и припремања за вођење одговорног живота без криминала (члан 106).

Иако се у овим документима не успоставља директна веза између образовања и постпеналног третмана, несумњиво је да програм образовања у установи у великој мери утиче на спровођење третмана по изласку на слободу. Наиме, образовни ниво осуђеника пре извршења кривичног дела углавном је изразито низак, тако да је то један од важних фактора који утиче на настанак криминалног понашања. Управо из тог разлога, процес образовања осуђеника у садејству са мерама постпеналне помоћи, има као крајњи резултат смањење стопе рецидивизма.

У Републици Србији у свим установама за извршење кривичних санкција постоје одређени програми образовања осуђених лица. Осим тога, осуђеницима који су студенти дозвољава се да напуштају завод ради одласка на испите. "У КПЗ-у Забела у Пожаревцу, од новембра 2011. године, IAN-Међународна мрежа помоћи (International Aid Network) почела је да спроводи курсеве рачунара за групу затвореница. Циљ овог програма је да се кроз овај облик едукације осуђенице што боље припреме за излазак на слободу и укључивање у нормалан друштвени живот и рад на слободи" (<http://www.ian.org.rs/dogadjaji/zatvorpozarevac.htm>, приступ 26.08.2013). У оквиру пројекта "Подршка стручном образовању и обуци у затворским установама у Србији", који је покренут септембра 2011. године, и који је финансиран од стране Европске уније преко делегације ЕУ у Србији, у три затвора у Србији (у Пожаревцу, Сремској Митровици и Нишу) биће оспособљено више од 500 осуђеника да ради у областима за које постоји потреба на тржишту рада (заваривање, штампање сито штампом, израда намештаја, пекарство, повртарство). До марта 2013. године, овај програм оспособљавања и обуке је савладало више од 60 осуђеника, и за то добило сертификат, а тренутно обуке похађа још око 250 осуђеника. (Нови магазин, 26.03.2013, приступ 31.08.2013)

Социјално-етичко васпитање је процес који треба код осуђених лица да доведе до промена у структури њихове личности, развијања позитивних вредности и ставова према раду, образовању, култури и другим појавама, прихватања правила друштвеног живота и обогаћивања духовних, физичких и моралних особина осуђеника. Ово се постиже кроз комуницирање са другим људима, дискусије о друштвеним проблемима и вредностима, анализирање проблема који су од значаја за понашање осуђеника, расправљање и закључивање о туђим проблемима. На овај начин "човек може да сагледа сопствене негативне

ставове и навике, и да постане комплетна личност, што је, у крајњој линији, циљ процеса ресоцијализације" (Сулејманов, З., 1999).

5. Положај осуђених лица у постпеналном периоду

5.1. Психолошке карактеристике личности бивших осуђеника

Боравак у затвору је живот у свету изолације, а свака изолација има своје психолошке последице, нарочито на емоционалну уравнотеженост и духовни развој. Психолошки шок и проблеми адаптације осуђених лица на затворску средину произлазе из чињенице да су "етикетирани" као затвореници, да су изоловани од природне средине и принуђени да живе у средини која им је страна, непожељна и непријатељска. Све то изазива осећање деградације и понижености, умањује расположење, отупљује вољу и изазива резигнацију. (Марић, Б., Радоман, М., 2000)

Према томе, живот у казнено-поправној установи несумњиво доводи до одређених промена у личности осуђеника, које зависно од појединачног случаја могу бити јаче или слабије изражене. Те промене се најчешће испољавају у облику фрустрације и депривације услед немогућности задовољења жеља и потреба у затворским условима. Фрустрационе препреке доводе по посебних психичких стања код затвореника, која се најчешће манифестују као раздражљивост, нетрпељивост, агресија итд. С друге стране, депривација се испољава у лишењу слободe и ограничењу кретања у затвору, у немогућности поседовања личних ствари за које је осуђеник емотивно везан и разликама у стандарду који осуђеник има на слободи у односу на онај који има у затвору, у осећању несигурности у затворској средини која је криминална, у губитку сопствене личности услед изрежираног и унапред утврђеног начина живљења у затвору, у немогућности задовољења хетеросексуалних односа, као последице нужне раздвојености мушкараца и жена у затвору, итд.

Психолошка стања осуђеника за време боравка у установи у великој мери утичу на њихово поновно укључивање у отворену друштвену заједницу по изласку из затвора. Уочи пуштања на слободу, размишљајући о дану када ће изаћи, осуђеници се налазе у специфичној психички напетој ситуацији, са израженим емотивним набојем и размишљањем о животу ван затвора. У таквој

ситуацији, осуђеници испољавају различита осећања, једни осећају радост због изласка на слободу, други су равнодушни према свему ономе што их на слободи чека, трећи осећају одређену дозу страха због неизвесности будућег живота, итд. По изласку на слободу, осуђеници се сусрећу са начином живота који су они углавном заборавили, нарочито ако су били осуђени на дужевременске казне затвора. Научени на затворски режим живота, прожет строгим правилима понашања, велики број бивших осуђеника не успе да се адаптира на услове живота на слободи, због чега чине нова кривична дела како би се поново вратили у затвор. Тако на пример, према резултатима истраживања спроведеног 2011. године у САД-у од стране Pew Center on the States, 45,4% осуђеника отпуштених из затвора у 1999. години, и 43,3% осуђеника отпуштених са издржавања казне затвора у 2004. години су у прве 3 године по изласку из затвора поново враћени у затвор због учињеног новог кривичног дела или због кршења услова под којима су ослобођени (Pew Center on the States, 2011). Према подацима Управе за извршење кривичних санкција, у Републици Србији је током 2006. године стопа рецидивизма износила 65%, што се може сматрати неповољном околношћу са становишта ресоцијализације осуђених лица.

Највећи број бивших осуђеника по изласку из установе жели да се врати нормалном животу, далеко од свега оног што их поново може довести у искушење да учине нови преступ и да се поново врате у затвор. На том путу често им стоје различите психичке баријере, које се најчешће испољавају у виду страха, стрепње и сумње у успех живота на слободи. Део бивших осуђеника подршку за превазилажење таквих психолошких стања проналазе у својој породици, део у пријатељима и ближем окружењу, али велики део њих који нема подршку својих најближих не успевају сами да се уклопе у нормалне животне токове, па је из тог разлога веома важно наставити третман према осуђеницима и по изласку на слободу, кроз различите видове пружања постпеналне помоћи од стране надлежних органа и организација, како би њихова реинтеграција у друштво била успешнија, а самим тим и стопа рецидивизма значајно смањена.

5.2. Социјални и егзистенцијални положај бивших осуђеника

Осим проблема психолошке природе, велики број бивших осуђеника се на слободи суочава и са проблемима социјалне и егзистенцијалне природе. У прво време по изласку из затвора, они показују бојазан како ће бити прихваћени од стране друштвене средине из које су дуже времена били одсутни. Због тога су често склони да у сваком гесту те средине виде одбацивање према себи и осуду за оно што су чинили у прошлости. До тешкоћа може доћи и приликом првог сусрета са породицом, нарочито ако осуђеник за време издржавања казне није довољно често одржавао контакте са својом породицом, или су ти контакти били потпуно прекинути. У таквој ситуацији код осуђеника се може јавити бојазан да ли ће бити прихваћен од своје породице, и да ли ће моћи да се уклопи у нормални свакодневни живот са својом породицом. Према речима Дамира Јоке, начелника Одељења за третман и алтернативне санкције у Управи за извршење заводских санкције Републике Србије, "осуђеници на краће казне, који су дела починили из нехата, кривци али не и криминалци, у 90% случајева успевају да се врате породици, а ако су били добри радници, посао их је чекао и по неколико година. Међутим, оне који су били осуђени на дуге временске казне, након изласка из затвора углавном очекује "социјална смрт", растурене породице и немогућност запослења" (Стари АЛО, архива-вести, приступ 31.08.2013).

Када осуђеник не може да се уклопи у живот своје породице, он најчешће долази у конфликт са осталим члановима, а што за последицу има било испољавање агресивности према укућанима, било напуштање своје породице и одлазак на улицу, у средину која је генерисала његово криминално понашање. У таквој ситуацији доводи се у питање и сама егзистенција бивших осуђеника. Познато је, наиме, да бивши затвореници углавном тешко долазе до било каквог запослења, јер међу послодавцима влада уверење да би њихово радно ангажовање штетило угледу фирме. Још ако немају ни смештај, храну, одећу или обућу, њихова егзистенција је озбиљно доведена у питање. Једини начин за преживљавање у оваквој ситуацији који бивши осуђеници познају јесте враћање криминалним радњама, а затим и враћање у затворе, у средину која је њима добро позната и која им обезбеђује какву-такву сигурност и преживљавање. Да би се предупредио овакав след догађаја, неопходно је ангажовање свих друштвених чинилаца у постпеналном периоду, почев од шире друштвене

јавности, преко надлежних државних органа и јавних служби, па до разних других организација из невладиног сектора које се баве овом проблематиком.

У циљу поспешивања запошљавања бивших осуђеника, У Великој Британији је покренут највећи пројекат који се финансира из фондова Европске Уније, вредан 60 милиона евра, под називом "Запошљавањем против криминала", који треба да стимулише послодавце да запосле бивше затворенике како би они живели од свог рада. Упркос отвореном питању зашто фаворизовати некадашње криминалце, спровођење пројекта је подржано од стране британске јавности (Jutarnji list, 18.06.2006).

Познато је да у земљама у окружењу, али и у нашој земљи још увек не постоји разрађена, и на закону заснована, сарадња између пенитенцијарних установа и завода за запошљавање, али и других служби које треба да преузму бригу о осуђеницима након изласка из затвора. Зато је неопходно у блиској будућности законски уредити ову сарадњу, не само у погледу запослења, већ и по питању осталих потреба бивших осуђеника, како би им се пружила нова шанса за живот на слободи.

6. Облици постпеналне помоћи

6.1. Унутрашња постпенална помоћ

Помоћ осуђеном лицу да се по изласку што безболније реинтегрише у одређену социјалну средину започиње још у заводу, неколико месеци пре отпуштања, тако што се осуђеник разговором, саветима, интезивирањем контаката са породицом и спољним светом, припрема за излазак на слободу, а све у циљу олакшања социјалне интеграције и спречавања поновног вршења кривичних дела. Према томе, унутрашња постпенална помоћ се "састоји у давању подстицаја, охрабрења и савета осуђеном лицу како да реши своје проблеме са којима ће се суочити приликом напуштања установе" (Милутиновић, М., 1981). Ову помоћ осуђеном пружају запослени у заводу (васпитачи, педагози, специјални педагози, психолози и лекари), у облику различитих програма третмана, чиме се код осуђеника који ускоро треба да напусти установу отклањају психичке напетости и страхови од сусрета са новим окружењем и изазовима који га чекају на слободи. Осим тога, да би се осуђенику омогућило да

лакше савлада тешкоће са којима се суочава приликом укључивања у живот на слободи, завод је у обавези да "осуђеног који је у тренутку отпуштања болестан смести у најближу здравствену установу и да сноси трошкове лечења у првих тридесет дана, да осуђеном набави потребну одећу и обућу уколико приликом отпуштања сам нема средстава за то, да плати трошкове превоза осуђеног до места пребивалишта и да му преда новац који је уштедео и примио у току издржавања казне затвора" (Соковић, С., 2008).

Виктимолошко друштво Србије, у периоду од априла 2012. до краја децембра 2012. године, уз финансијску подршку Балканског фонда за локалне иницијативе (BCIF), кроз програм Социјална транзиција, реализовало је пројекат под називом "Припрема за излазак на слободу и социјална интеграција осуђеница". Једна од активности кроз коју се реализовао овај пројекат била је и континуирана подршка осуђеницама током припреме за излазак на слободу и након изласка из Казнено-поправног завода за жене у Пожаревцу. Ова активност се спроводила на два нивоа: током боравка осуђенице у КПЗ-у за жене а у оквиру припреме за излазак на слободу, и након изласка осуђенице на слободу. Подршка је подразумевала пружање психо-социјалне подршке (емотивна подршка, оснаживање осуђенице и пружање релевантних информација), и правне помоћи (правних информација и савета, а по потреби и писање поднесака). Подршка осуђеницама пружана је у просторијама КПЗ-а за жене у Пожаревцу и у канцеларији Виктимолошког друштва Србије, и то путем индивидуалних разговора, али и путем писама и телефона. (Виктимолошко друштво Србије, 2012)

За успех унутрашње постпеналне помоћи важан је и однос самог осуђеника према тој помоћи. Један број осуђеника не жели да мења дотадашњи начин живота, нити показује интересовање за другачијим, друштвено прихватљивим животом. Зато је код унутрашње помоћи веома важно знати да ли осуђеник жели да мења своје понашање, као и каква су његова очекивања и тежње по изласку из затвора. Правило је да "што су већа очекивања од живота на слободи, већи ће бити и успех у остваривању тих очекивања". За успешно спровођење унутрашње постпеналне помоћи важно је да осуђеници буду укључени подједнако у све фазе ове помоћи. Учешће осуђеника је добровољно и оно доприноси бољем односу између запослених и осуђеника, што даље треба да омогући осуђеницима да схвате своје животне проблеме, да изграде и одрже самопоуздање које ће им бити

преко потребно за укључивање у свакодневни живот на слободи. "Према једној студији, спроведеној у САД-у, на узорку од 100 затвореника, који су 18 месеци похађали 5 различитих курсева, по 5 недеља, у циљу припремања за условни отпуст, утврђено је да 70% затвореника није променило раније навике и начин живота, а да је 30% затвореника променило своје ставове, од чега само њих 8% је своја схватања и начин размишљања променило на боље. На основу ове студије утврђено је да већина затвореника нема мотивацију да се мења". (Bednjički, S., 2012)

6.2. Спољашња постпенална помоћ

Постпенални третман према осуђеном лицу започет у установи, неколико месеци пре његовог отпуштања из установе, не завршава се са изласком тог лица на слободу. Тек по изласку на слободу, осуђени се суочава са свим проблемима које му доноси живот у отвореној друштвеној заједници. Ти проблеми тичу се, пре свега, могућности за проналажење запослења, као посебно важног питања у завршној фази рехабилитације осуђеног лица, затим привременог смештаја, уколико осуђени нема смештај на слободи, уређивања односа са породицом итд. Ова питања, као и многа друга која могу да искрсну по изласку осуђеног из затвора, решавају се управо пружањем спољне постпеналне помоћи. Према томе, спољна постпенална помоћ се састоји у пружању материјалне помоћи, обезбеђењу запослења, решавању привременог смештаја, пружању помоћи у решавању породичних питања и слично. "Уколико се осуђенику након изласка из затвора не пружи материјална помоћ, не обезбеди смештај и посао или му се не помогне да реши породичне проблеме, он ће неминовно отићи онима који га прихватају, а то су носиоци криминалних активности" (Pobjeda, 05. август 2013., приступ 02.09.2013).

Обезбеђивање запослења бившим осуђеницима представља посебно значајно питање у финалном делу њихове рехабилитације. Опште је позната чињеница да осуђеници наилазе на мање или веће тешкоће приликом тражења запослења, и да су често принуђени да, у циљу проналажења било каквог запослења, мењају своје биографије како би прикрили свој ранији живот. Код њих углавном постоји одређени страх да се не сазна за њихову прошлост, с обзиром на чињеницу да послодавци углавном избегавају да упошљавају бивше осуђенике. "Према

извештају лондонског Института за кадрове и развој под називом "Запошљавање бивших затвореника", из маја 2007. године, бивше затворенике у Великој Британији најчешће запошљавају невладине организације - 75%, затим следи јавни сектор - 71%, док најмање изгледа за налажење посла имају у приватном сектору - 34%. Исто истраживање показује да само 8% британских послодаваца који су запослили бивше затворенике изражава спремност да са таквом информацијом изађе у јавност. Већина послодаваца страхује да би то могло да наруши репутацију компаније. Ипак, резултати истраживања показују да су у 65% компанија ангажовани бивши осуђеници позитивно утицали на организацију" (BalkanInsight, 19.октобар 2010., приступ 03.09.2013). У развијеним европским земљама, једна од мера која се примењује у циљу подстицања запошљавања бивших осуђеника јесте давање субвенција за запошљавање. Од земаља у окружењу, овакви подстицаји за запошљавање постоје у Хрватској, "где држава даје субвенције сваком послодавцу који запосли бившег затвореника, а износи зависе од стручне спреме лица које се запошљава, и крећу се од 18.748 куна, за оне без икаквог образовања, 29.543 куна за оне са средњим образовањем, до 36.360 куна за оне са високом стручном спремом" (Večernji list, 17.01.2013., приступ 02.09.2013).

У Републици Србији помоћ по изласку из затвора бившим осуђеницима пружају надлежни органи за социјално старање, према пребивалишту осуђеног, као и друге организације и удружења цивилног сектора. Међутим, ни у нашој земљи не постоји организована помоћ бившим осуђеницима по изласку из затвора, већ се та помоћ још увек своди углавном на спорадичне случајеве. Ова помоћ се најчешће односи на давање једнократне новчане помоћи, која се даје лицима која су се вратила са издржавања казне затвора, а немају породицу, немају запослење и социјално су угрожени. Максимални износ ове накнаде је на нивоу просечне зараде у општини или граду, с тим што је у многим општинама овај износ нижи. Једнократна новчана помоћ је најчешћи вид помоћи бившим осуђеницима који се остварује преко Центара за социјални рад према пребивалишту, односно боравишту бившег осуђеника.

У нашој земљи, Центри за социјални рад су надлежни и за обезбеђивање смештаја за бивше осуђенике, уколико они немају смештај на слободи или не могу да се врате породици због нарушених породичних односа и неприхватања осуђеника од стране његове породице. Према речима Микаине Стевановић,

руководиоца одељења за послове планирања и развоја Градског центра за социјални рад у Београду, "осуђеницима се по изласку на слободу најпре обезбеђује смештај у прихватилишту за одрасле особе у Кумодрашкој улици, где могу да остану највише шест месеци. Након тога, ако немају услова да се врате у своју породицу, старијим лицима се обезбеђује смештај у неком старачком дому или дому за душевно оболела лица. Ако таква особа нема приходе, онда трошкови иду на терет државе" (Политика online, 08.07.2013., приступ 03.09.2013). На сличан начин ово питање решавају Центри за социјални рад у читавој републици.

У надлежности Центара за социјални рад је и помоћ осуђеницима у успостављању контаката са својим породицама и децом. За ову врсту помоћи центрима се обраћају углавном млађи извршиоци кривичних дела који желе да успоставе контакт са децом која живе са другим родитељем. Исто тако, и лица која су провела много година у затвору, па су услед тога изгубила контакт са својим породицама, или су и пре одласка на одслужење затворске казне имала нарушене односе са породицом, или су чак учинили кривично дело у породици, могу од Центра за социјалну помоћ да затраже помоћ у циљу поновног успостављања контаката са својим породицама. Одбацивање од стране породице је оно најгоре што осуђеник може да доживи након изласка из затвора. Осуђеник након изласка на слободу треба да наиђе на прихватање и разумевање од стране своје породице, јер је здрав и квалитетан однос са породицом важан фактор за његову социјалну адаптацију и реинтеграцију у друштво.

Као и у другим земљама света, тако и код нас, један од највећих проблема са којима се суочавају осуђеници по изласку из установе јесте питање запослења на слободи. Познато је да бивши осуђеници веома тешко долазе до посла јер их прати репутација криминалаца. Професор Шкулић истиче важност стручног оспособљавања осуђеног у затвору, наводећи да је "потребно да осуђени добије шансу у затвору да се стручно оспособи, заврши неки занат, дошколује или стекне боље животне навике, јер се тада повећавају шансе да наиђе посао на слободи и да не постане повратник" (Krstarica.VESTI, 15. Avgust 2013). Међутим, у времену када је незапосленост у Србији огромна, јавност нема разумевања за издвајања државе за стручно оспособљавање и обуку осуђеника. У циљу решавања овог питања неопходно је успоставити сарадњу између затвора и Националне службе за запошљавање, на тај начин што би требало утврдити која

су занимања код нас највише тражена и у складу са тим извршити одговарајуће обуке у затворима. "У Србији је, у оквиру поменутог пројекта "Подршка стручном образовању и обуци у затворским установама у Србији", који је покренут септембра 2011. године, и који је финансиран од стране Европске уније преко делегације ЕУ у Србији, у три затвора у Србији (у Пожаревцу, Сремској Митровици и Нишу) спроведена обука из пет области за које постоји потреба на тржишту рада (заваривање, штампање сито штампом, израда намештаја, пекарство, повртарство). Такође, у оквиру овог пројекта, у Ковачици је од 27. до 29. марта 2013. године одржан семинар за саветнике за запошљавање из филијала Националне службе за запошљавање из целе Србије, где су саветници НСЗ по први пут савладавали вештине за посредовање при запошљавању бивших осуђеника" (Нови магазин, 26.03.2013., приступ 03.09.2013). Министарство правде и државне управе у сарадњи са Националном службом за запошљавање и општинама, разматра могућност израде субвенционисаних програма за предузетнике који желе да запосле бивше осуђенике. На овај начин би се по угледу на развијене државе света, али и неке државе у окружењу (Хрватска), подстакло запошљавање, у већем проценту, бивших осуђеника.

Законом о извршењу кривичних санкција утврђена је обавеза завода у коме је осуђени издржавао казну да пре отпуштања осуђеног утврди да ли му је потребна нека помоћ након отпуштања и да у том циљу успостави сарадњу са организационом јединицом у саставу Управе надлежном за третман и алтернативне санкције, органом старатељства, надлежним према месту пребивалишта, односно боравишта осуђеног, као и са другим одговарајућим организацијама и удружењима. Међутим, и поред овакве законске одредбе, систем ове помоћи у пракси не функционише ефикасно и успешно. Како наводи С. Соковић, разлог томе лежи у хронично лошем материјалном положају органа надлежних за предузимање мера постпеналног прихвата, као и у предрасудама које јавно мњење гаји према осуђеницима (Соковић, С., 2008).

7. Друштвени чиниоци од значаја за постпенални третман осуђених лица

7.1. Улога јавности у постпеналном третману

"Гротескно је, и апсурдно мислити да друштво нема више никаквих дужности када затвореник буде отпуштен из затвора. То је управо време када почиње прави задатак за друштво. Отпуштени затвореници често кажу да њихова права казна почиње са даном отпуштања" (Pinatel, J., Brinc, F., 1976)

За успешно спровођење третмана према осуђеним лицима у постпеналном периоду посебно је важно питање како јавно мњење реагује на присуство бивших осуђеника у отвореном друштву. Јавност углавном показује негативан став према овим лицима, као и према свему ономе што држава и институције предузимају у циљу пружања помоћи бившим осуђеницима како би се лакше адаптирали и интегрисали у друштво. Обични грађани на ова лица, и по њиховом изласку из затвора, гледају као на криминалце, на грађане "другог реда", који оличавају оно "најгоре" у једном друштву. Према речима професора Борислава Ђукановића, професора социјалне патологије на Филозофском факултету у Подгорици, "у Црној Гори још увек постоји изузетна стигма према криминалцима. Није важно да ли је неко убица или је пар пута обио трафику, сви се третирају на исти начин. Оно што је још карактеристично за Црну Гору је и то што се људи радују туђој несрећи, јер на тај начин сматрају себе надмоћнијим и супериорнијим у односу на људе као што су криминалци или зависници. Зато је потребно подизати свест код људи да сви у животу праве грешке и да због тога не треба да буду етикетирани до краја живота" (Рobjeda, 05. август 2013). Овакви стереотипи у јавности негативно утичу на постпенални третман и стога умањују резултате институционалног третмана. Да би становништво мање стигматизовало бивше осуђенике неопходно је да постоји шира друштвена акција у циљу мењања постојећих стереотипа, информисања јавности о проблемима са којима се суочавају бивши осуђеници по изласку на слободу и, уопште, отварања друштва према њима.

У друштвима која су економски сиромашна, просто је несхватљиво да један бивши осуђеник добија од друштва већу помоћ и подршку од најсиромашнијих

слојева становништва. Промена схватања јавности по једном овако осетљивом питању није нимало лака нити једноставна. Да би јавност постепено мењала свој став у погледу постпеналне помоћи и да би се кроз ову помоћ, заједно са другим институцијама друштва, активно борила против криминала, пре свега, у једном превентивном смислу, у смислу спречавања бивших осуђеника да се поново одају криминалним делатностима, потребно је извршити снажан утицај на ту јавност, пре свега путем штампе и других средстава масовних комуникација, али и кроз одређене едукативне програме организација које се баве овом проблематиком. Поједини писци (В. Ф. McSally и др.) су предлагали да се врши "концентрисано васпитање" јавности, како она не би гледала на осуђенике на основу ранијег понашања, тј. са подозрењем и одбацивањем, већ на основу њиховог рада и понашања после издржане кривичне санкције – друштво треба да их прихвати и цени на основу тог критеријума" (Johnson, E., 1964, наведено у: Милутиновић, М., 1984).

7.2. Јавне службе и друге организације и постпенални третман

У развијеним земљама света, попут западноевропских земаља, скандинавских земаља и САД-а, схватања јавности о бившим затвореницима као непоправљивим криминалцима временом су се мењала, па тако данас у овим земљама постоје различите форме ангажовања друштвеног чиниоца у пружању постпеналне помоћи, а најчешће су то добротворна друштва, волонтерске организације, посебне службе и друге сличне институције и удружења. У САД-у на пример, постоје удружења за помоћ затвореницима и разне добровољне организације за рехабилитацију одраслих преступника, чије су активности усмерене, пре свега, на обезбеђивање смештаја и запослења бившим осуђеницима, као најважнијих и кључних предуслова за успешну реинтеграцију, али и на пружање сваке друге помоћи која им је потребна по изласку на слободу. Исто тако, у Великој Британији постоји велики број различитих организација које се баве пружањем постпеналне помоћи, тако да успешна пракса у пружању ове помоћи која данас постоји у Великој Британији може да послужи као добар пример за многе друге земље као што је наша. Слична је ситуација и у другим развијеним европским земљама, попут Француске, Белгије, скандинавских земаља итд.

Међутим, и у земљама у којима још увек постоји једно уврежено схватање о бившим осуђеницима као људима који су "обележени" за цео живот, постоје одређени механизми за постизање њихове социјалне адаптације и реинтеграције, као завршне фазе процеса ресоцијализације. У Србији, као и у другим државама у окружењу, бившим југословенским републикама, пружање постпеналне помоћи регулисано је законима из области кривичног и социјалног законодавства, и у надлежности је локалних општинских органа-центара за социјални рад. Законима је прописана обавеза центара за социјални рад да пруже неопходну помоћ и подршку осуђеним лицима по њиховом изласку на слободу. Ова помоћ се може састојати у обезбеђивању смештаја, запослења, давању једнократне новчане помоћи, решавању породичних прилика итд.

Оно што је заједничко свим земљама попут наше, али и оним мање развијеним, јесте да се постпенални третман у пракси врло мало спроводи. Тако, на пример, у Србији постпенална заштита готово да уопште не функционише, па су бивши осуђеници углавном препуштени сами себи. Зато не треба да чуди чињеница што се велики постотак оних који изађу из затвора пре или касније поново нађу у затвору. У земљи каква је наша, у којој влада велико сиромаштво изазвано дугогодишњом економском кризом, мало је оних који имају разумевања за потребе бивших осуђеника, почев од целокупне јавности, у којој је још увек присутно схватање о бившим криминалцима као друштвеном "талогу". Штавише, и они друштвени субјекти који имају законску обавезу да предузимају одређене мере помоћи и подршке, нису много заинтересовани за судбину бивших осуђеника. Изузетак, у том смислу, представљају поједине невладине организације које се оснивају у новије време, и које се баве овом проблематиком. Тако на пример, "у Србији постоји организација Центар за превенцију криминала и постпеналну помоћ "Неостарт", чија је основна активност усмерена на превенцију криминала, постпеналну помоћ, као и подизање свести у друштву о важности подршке особама и њиховим породицама након боравка у установама за извршење кривичних санкција. Организација "Неостарт" и Црвени крст Палилула од 1. марта 2013. године, кроз пројекат "Право на шансу", помажу особама које су пуштене из притвора или затвора, као и члановима њихових породица да се лакше врате у друштвено окружење. Активности пројекта усмерене су на пружање емотивне подршке, давање информација, упућивање и правно саветовање" (Глас јавности, 20. мај 2013., приступ 05.09.2013). У

Републици Србији, од 2004. године постоји и ради и невладина организација "Центар за позоришна истраживања ArsArt", која је основана са намером да развија праксу примењеног позоришта и промовише идеју позоришта као средства личног и друштвеног развоја. Директорка и оснивач ове организације Александра Јелић, користи драму као облик терапије која треба да помогне затвореницима да се суоче са изазовима који их чекају на слободи и пронађу одговарајућа решења (BalkanInsight, 19. октобар 2010., приступ 05.09.2013).

Оснивање и рад оваквих организација даје наду да ће се и у нашој земљи у будућности много више пажње посвећивати овој проблематици. Да би процес ресоцијализације осуђених лица могао да се спроведе до краја, потребно је на квалитетан и целовит начин окончати третман осуђеног, што се постиже управо кроз разрађене механизме постпеналне помоћи. Међутим, за успешност постпеналног третмана није га довољно само законски регулисати, већ га је потребно и практично спроводити, а то се једино може постићи оснивањем што већег броја невладиних организација и удружења која би се бавила пружањем помоћи и заштите бившим осуђеницима, и које би путем одређених едукативних програма спроводиле својеврсну кампању у јавности, а у циљу постепене промене схватања јавног мњења о овом питању. Осим тога, потребно је да постоји једна координисана сарадња различитих приватних и јавних институција, удружења, школа, локалних заједница итд. Само заједничким радом свих ових друштвених чинилаца могуће је постићи личну одговорност бивших осуђеника, елиминисати стигму према њима и њихову социјалну искљученост, и на тај начин обезбедити њихову поновну интеграцију у друштво, а тиме и утицати на смањење стопе рецидивизма. Постпенални третман има посебан значај у ресоцијализацији осуђених лица, јер "чак и најбољи третман у установи не може имати трајан позитиван утицај на ослобођеног осуђеника уколико друштво није спремно да га прихвати и помогне му" (Klančar, Т., 1993) Према томе, без његовог функционисања могао би бити доведен у питање целокупан институционални третман осуђеника, а тиме и могућност за успешну рехабилитацију и реинтеграцију у друштво, као крајњи циљ процеса ресоцијализације.

8. Постпенални третман према малолетним осуђеним лицима

Третман према малолетним делинквентима који је започео у кривичном поступку и наставио се применом институционалних васпитних мера или казне малолетничког затвора, не завршава се када малолетник изађе из установе или затвора. Део третмана је и постпенална помоћ која се пружа после извршења заводских мера и казне малолетничког затвора. С обзиром на то да је малолетник за време трајања мере био издвојен из средине у којој је до тада живео и да је за то време одржавао контакт са спољашњом средином углавном путем дописивања, пријема пошиљки и посета, неопходно је после извршења заводских васпитних мера и казне малолетничког затвора помоћи малолетнику да се укључи у свакодневни живот. (Константиновић Вилић, С., Костић, М., 2011)

Постпенални третман према малолетним осуђеним лицима односи се у најважнијем на све оно што подразумева овај облик третмана према одраслим осуђеним лицима, али уз одређене специфичности које се односе на личност малолетника, пре свега, на њихов узраст и психофизичку зрелост. Из тог разлога на овом месту ћемо се задржати само на одређеним теоријским објашњењима овог проблема која су карактеристична за малолетна осуђена лица.

Програми постпеналне заштите малолетних делинквената најчешће се организује на три нивоа, и то као програми институционалне припреме малолетника за отпуштање из установе, програми припреме уже социјалне средине за прихват малолетника и програми прихвата у правом смислу речи, као брига и старање о отпуштеном малолетнику. (Константиновић Вилић, С., Костић, М., 2011)

Институционална припрема малолетника за отпуштање из установе започиње практично са даном његовог доласка у васпитно-поправни дом или малолетнички затвор, и састоји се од разговора с малолетником, у циљу сагледавања његових потреба по изласку из установе. У пријемном одељењу установе врши се планирање васпитног рада сваког малолетника, а саставни део програма преваспитања малолетника чини и програм постпеналне помоћи. На реализацији институционалне припреме малолетника за отпуст раде запослени у установи – социјални радници, педагози, психолози, наставници и васпитачи, али и лица изван установе, судије и полиција, чије координисане активности треба да допринесу бољем решавању питања постпеналне заштите малолетника.

Осим институционалне припреме малолетника за отпуштање из установе, за успешност постпеналног третмана малолетних делинквената важна је и припрема социјалне средине и породице малолетника за његов повратак. У том циљу, установа у којој малолетник издржава казну или васпитну меру, дужна је да неколико месеци пре отпуштања малолетника обавести о томе његову породицу и пријатеље, односно орган старатељства, а по потреби и да му обезбеди привремени смештај. "Ради адекватнијег избора занимања и успешнијег укључивања малолетника у радну средину, установа посебно развија сарадњу са службама за запошљавање, од којих добија информације о врстама занимања са којима се малолетници могу успешније запошљавати у својим срединама, чиме се усклађује стручно оспособљавање малолетника са захтевима средине у коју се враћају" (www.er.rs/forum/index.php?topic=336.0;wap2, приступ 28.09.2013.). У развијеним земљама света постоје посебни "центри за отпуст" у којима малолетник проводи последње дане пред пуштање на слободу. Осим тога, "организују се и контакти са службеницима који су задужени за реализацију програма бриге и помоћи после отпуста или условног ослобађања, као и сусрети са малолетницима-бившим штићеницима, који су се добро уклопили и постали корисни чланови друштва" (Константиновић Вилић, С., Костић, М., 2011). У циљу предузимања организоване постпеналне заштите малолетника, у нашој земљи се ради на формирању посебног отпусног одељења у коме ће се вршити припрема малолетника за успешно укључивање у радну, породичну и ширу друштвену средину, као и предузимати активности у циљу обезбеђења услова за прихватање малолетника по изласку из васпитно-поправног дома или малолетничког затвора.

Трећа, и уједно најтежа фаза у постпеналном третману према малолетним делинквентима јесте фаза прихвата малолетника по отпуштању из установе. У овој фази се јавља низ тешкоћа које се тичу, пре свега, материјалног и социјалног положаја малолетника. У већини развијених земаља постоје организовани облици помоћи малолетницима по изласку на слободу, чији су главни носиоци приватна удружења и невладине организације, попут тзв. "кућа на пола пута", а које имају за циљ да олакшају малолетном делинквенту укључивање у живот на слободи. Помоћ се најчешће састоји у обезбеђењу смештаја, одеће, обуће, набавци средстава за обављање послова за које су стекли квалификације док су били у

установи, обезбеђењу додатног образовања и обуке за одређене послове, тражењу запослења, као и у давању једнократне новчане помоћи.

У Републици Србији питање постпеналног третмана према малолетним делинквентима регулисано је Закона о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица ("Службени гласник РС", број 85/05). Законом се нормирају дужности органа старатељства, установа, завода и родитеља малолетника након његовог изласка на слободу, као и облици помоћи који се малолетнику пружају после извршења заводске васпитне мере или казне малолетничког затвора, а све у циљу успешне социјалне реинтеграције малолетника. О овим одредбама Закона било је речи у делу који се односи на уређење постпеналне помоћи у Републици Србији, па их зато на овом месту нећемо поново наводити.

У Републици Србији је 2008. године усвојена Национална стратегија за превенцију и заштиту деце од насиља ("Службени гласник РС", број 122/2008), чији је један од општих стратешких циљева "успостављање националног система превенције и заштите деце од свих облика злостављања, занемаривања и искоришћавања". Овај општи циљ разрађен је кроз одређене специфичне циљеве од којих је један и "развој служби и услуга за рад са жртвама и учиниоцима насиља", и то предузимањем мера и активности које се, између осталог, састоје у развијању и примени програма постпеналне помоћи за малолетне извршиоце кривичних дела.

Међутим, и поред постојања закона који доста детаљно уређују питање постпеналне помоћи малолетним делинквентима, као и донете Националне стратегије за превенцију и заштиту деце од насиља, у Србији се још увек мало пажње посвећује овом проблему. То се посебно односи на спољашњу постпеналну помоћ, која има пресудан значај, не само да би се спречио повратак малолетника по изласку из установе старим навикама, већ и за успешност институционалног третмана. Уколико не постоји организована помоћ изван установе, постоји реална опасност да сав труд који је од стране запослених у заводу уложен у преваспитање малолетника "падне у воду". Зато је "почетком 2009. године Дом почео са одржавањем регионалних састанака са родитељима малолетника. Ти састанци се организују у сарадњи са родитељима, судијама за малолетнике, радницима центара за социјални рад, представницима служби за запошљавање и другим заинтересованим органима и организацијама. На

састанцима се размењују информације и утврђују заједничке мере и активности у погледу обезбеђивања услова за прихватање малолетника по изласку. На оваквим састанцима присуствовало је 77,30% родитеља малолетника и овакав вид рада у пракси је дао позитивне резултате"(www.er.rs/forum/index.php?topic=336.0;wap2, приступ 28.09.2013). Овакви облици сарадње су свакако корисни, јер се родитељи на овај начин обавештавају о постигнутим резултатима у преваспитавању у установи, као и о томе какве мере треба предузети по отпусту малолетника из установе у реализовању постпеналног третмана.

Велики недостатак у праћењу даљег живота малолетника по изласку из дома или затвора јесте што код нас још увек не постоји јединствени систем евиденције о отпуштеним малолетницима и њиховом прихвату. Заводи углавном немају потпуне податке о томе шта се дешава са отпуштеним малолетницима по њиховом изласку на слободу. Због тога је неопходно, уз учешће свих заинтересованих друштвених чинилаца, успоставити јединствен систем евиденције, чиме би се допринело ефикаснијем сагледавању резултата у примени васпитне мере и казне малолетничког затвора са циљем ресоцијализације малолетних извршилаца кривичних дела.

ТРЕЋИ ДЕО

ЕМПИРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ

1. Интерпретација резултата истраживања и дискусија

1.1. Предмет и циљеви истраживања

Постпенални третман представља последњу фазу целокупног третмана осуђеника којом се заокружује и завршава процес ресоцијализације. Без спровођења овог дела третмана у постпеналном периоду, код бивших осуђеника који немају основних средстава за живот, који су без смештаја или запослења, као и они који нису прихваћени од стране социјалне средине у којој живе или од породице, постојао би висок ризик од поновног вршења злочина и враћања у установу. Међутим, без обзира на велики значај и посебно место које постпенални третман заузима у укупном третману осуђених лица, у Републици Србији постпенална помоћ у пракси готово и да не постоји, па су бивши осуђеници углавном препуштени сами себи. Због тога и не треба да чуди чињеница да велики број оних који изађу из затвора, пре или касније се поново нађу у затвору.

Предметом овог истраживања обухваћено је квалитативно сагледавање и анализа случајева у којима је пружен неки вид постпеналне помоћи, евидентираних од стране Центра за социјални рад Крушевац, у периоду од 2010. до 2012. године. Према томе, предмет истраживања просторно је ограничен на територију на којој се простире надлежност Центра за социјални рад Крушевац, а временски на период од 2010. до 2012. године. Осим тога, предметом истраживања обухваћена је и статистичка обрада и упоређивање податка о различитим облицима постпеналне помоћи, пружене бившим затвореницима од стране Центра за социјални рад Крушевац у посматраном периоду. Из овако одређеног предмета истраживања може се закључити да се у конкретном случају ради о различитим врстама спољашње постпеналне помоћи, па ћемо се у овом истраживању заправо бавити само овим обликом постпеналне помоћи.

Основни циљ истраживања био је да се на основу података прикупљених у Центру за социјални рад Крушевац дође до сазнања у којој мери се пружа помоћ бившим затвореницима, који су најчешћи видови помоћи за коју се бивши затвореници обраћају Центру, као и да ли се и у којој мери показује успешним постпенални третман према бившим затвореницима у смислу њиховог укључивања у нормалне животне токове и одвраћања од поновног вршења кривичних дела. Такође, овим истраживањем желело се указати и на правну

регулативу у овој области, тј. да ли у нашем законодавству има довољно квалитетних законских решења који се односе на питање постпеналне помоћи и у којој мери се та решења примењују од стране надлежних служби, те да ли је потребно у будућности радити на даљем усавршавању постојећих и доношењу нових прописа из ове области. Циљ овог истраживања био је и да се кроз разговор са стручним лицима, запосленим у Центру за социјални рад Крушевац дође до сазнања шта о овом питању мисле они који се непосредно баве овом проблематиком, колико је код њих сазрела свест о значају пружања постпеналне помоћи и о њеној превентивној улози, у смислу отклањања опасности од рецидивизма.

1.2. Основне хипотезе које су проверене истраживањем

У току спровођења истраживања проверене су следеће постављене хипотезе:

1. питању постпеналне помоћи у Републици Србији посвећује се недовољно пажње;
2. између служби надлежних за пружање постпеналне помоћи и завода у којима су бивши осуђеници издржавали казне не постоји координисана сарадња по овом питању;
3. бивши осуђеници се најчешће сами обраћају службама надлежним за пружање постпеналне помоћи;
4. бивши осуђеници који траже помоћ по изласку из завода су често конфликтне личности са ниским степеном толеранције на фрустрације;
5. корисници постпеналне помоћи су бивши осуђеници која немају основних средстава за живот, а немају ни запослење;
6. корисници постпеналне помоћи су бивши осуђеници који немају смештај по изласку из завода;
7. корисници постпеналне помоћи су бивши осуђеници који нису наишли на добар пријем у својим породицама и средини у којој су раније живели;
8. корисници постпеналне помоћи су најчешће лица која су била осуђена на дужевременске казне затвора, за тешка кривична дела;
9. бивши осуђеници, корисници постпеналне помоћи, често имају проблема са злоупотребом психоактивних супстанци;

10. постпенална помоћ се најчешће састоји у давању једнократне новчане помоћи;

11. у Србији још увек не постоји сарадња између Центара за социјални рад и Националне службе за запошљавање, у циљу обезбеђивања запослења бившим затвореницима.

1.3. Узорак и методологија истраживања

Истраживањем су обухваћени сви случајеви у којима је пружен било који облик постпеналне помоћи од стране Центра за социјални рад Крушевац у периоду од 2010. до 2012.године. Као критеријум су узети само позитивно решени захтеви за постпеналном помоћи, и само захтеви који су решени у посматраном периоду.

У теоријском истраживању примењен је правно-догматски и упоредно-правни метод, приликом анализе како домаћих, тако и иностраних правних прописа, али и компаративни метод приликом упоређивања функционисања постпеналне помоћи у пракси других , пре свега развијених земљама света и њеног функционисања у пракси наше земље.

У спровођењу емпиријског истраживања и испуњењу постављених циљева истраживања примењене су квалитативне методе, односно методе проучавања појединачних случајева у којима је пружен неки вид постпеналне помоћи од стране Центра за социјални рад Крушевац. Од квалитативних метода коришћене су методе посредног посматрања и анализе садржаја, које су примењене приликом анализе досијеа корисника постпеналне помоћи. Коришћен је и упитник кроз који су непосредно евидентирани чињенице из досијеа појединих корисника услуга, а који се односе на њихов ранији живот, на психолошке особине личности, на кривични поступак који је против њих вођен и на изречену санкцију, на њихов боравак у установи, као и на живот по изласку на слободу и врсту помоћи која им је пружена.

Осим квалитативних метода, у овом истраживању примењен је и квантитативни метод, и то метод статистичке обраде и анализе података о пруженој постпеналној помоћи и корисницима ове помоћи у периоду од 2010. до 2012. године. Истраживач је извршио и упоређивање статистичких података до којих је дошао током истраживања, чиме је желео да укаже на годишње

варијације у укупној пруженој постпеналној помоћи током посматраног временског периода, као и на међусобни однос појединих облика постпеналне помоћи у истом периоду.

Током емпиријског истраживања урађен је интервју са стручним лицем, радником Центра за социјални рад Крушевац, који је према интерном распореду послова у Центру задужен за пружање постпеналне помоћи, и то на бази отворених питања тако да је испитаник имао пуну слободу у погледу излагања чињеница које су предмет истраживања. Исто тако, вођен је интервју са једним бившим осуђеником, штићеником Домског одељења за старе при Центру за социјални рад у Брусу, који није део испитиваног узорка, али је интервју са овим лицем, као корисником постпеналне помоћи, дао један посебан квалитет овом емпиријском истраживању.

1.4. Теоријски оквир и резултати неких досадашњих истраживања

Током XX века дошло је до постепеног напуштања концепта ретрибуције (заstraшивања) као основног циља и сврхе кажњавања преступника, и увођења у пенолошку теорију и праксу неких нових концепција кажњавања, а пре свега идеје ресоцијализације, тј. преваспитања осуђеног лица, као основног циља и сврхе кажњавања. Према теорији ресоцијализације сврха кажњавања се постиже путем преваспитања и ресоцијализације осуђеног лица и то кроз поступак извршења казне, затим путем примене одређених облика институционалног третмана, и по изласку из установе, путем постпеналне помоћи. По речима М. Милутиновића, и сам појам третмана, схваћен у ширем смислу, "односи се на поступање са извршиоцима кривичних дела, како у кривичном поступку, тако и у процесу извршења кривичних санкција и касније у постпеналном периоду, с тим што се он посматра у свим фазама са становишта ресоцијализације, као најважнијег циља кривичне санкције".

Третман осуђених лица по изласку на слободу или постинституционални третман представља веома важну фазу у ресоцијализацији осуђених лица, не само схваћен у пенолошком смислу, као третман према појединцу-делинквенту, већ и у криминално-политичком смислу, као мера која се предузима у правцу сузбијања криминалитета у једној социјалној и културној средини. Из тог разлога се питању постпеналног третмана у развијеним земљама света поклања посебна

пажња, и то пре свега кроз рад различитих удружења, волонтерских и невладиних организација, али уз пуну подршку државних власти и уз издвајање из буџета значајних финансијских средстава за финансирање пројеката овакве врсте.

У оквиру законодавства САД-а постоје посебни правни прописи који су посвећени искључиво проблематици постпеналне помоћи, као на пример, већ поменути правни акт "Друга шанса", донет 2008. године, који предвиђа да владине агенције и непрофитне организације помажу бившим осуђеницима при проналажењу запослења или стана, да спроводе програм за одвикавање од психоактивних супстанци, затим програм за повратак отпуштених осуђеника у своје породице, и да пружају друге услуге које ће допринети смањењу рецидивизма. У развијеним европским земљама се такође поклања значајна пажња овом питању, па се тако раде опсежна истраживања на тему постпеналне помоћи, организују научни скупови и конференције где се о овом питању воде озбиљне дискусије, а велики број волонтерских организација учествује у имплементацији постпеналне помоћи у пракси, и то кроз различите видове помоћи, као што су новчана помоћ, обезбеђивање смештаја, проналажење запослења итд. Тако на пример, "у Великој Британији, према истраживању из 2007.године, спроведеног од стране Института за кадрове и развој, око 53% различитих организација је упошљавало бивше осуђенике. Само 23 послодавца од укупног узорка од 474 послодавца је навело да има негативно искуство са запошљавањем бивших осуђеника" (Employing ex offenders to capture talent-CIPD, приступ 15.10.2013)

У Републици Србији питању постпеналне помоћи, као што је већ истакнуто, поклања се веома мало пажње. Иако наше законодавство донекле регулише постпеналну помоћ, дајући јој одређено место у систему извршења кривичних санкција, ипак, у пракси постпенална помоћ готово да не постоји. "Затвори немају велику улогу у ресоцијализацији затвореника о чему говори чињеница да око 65% бивших затвореника у Србији се поново врати у установу за издржавање казне. Међутим, охрабрује чињеница да је ступањем на снагу новог Кривичног законика Републике Србије 01. јануара 2006. године и Закона о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица, у наше законодавство уведен један потпуно нови, ресторативни однос према криминалитету и то повећањем броја алтернативних санкција (рад у јавном

интересу и одузимање возачке дозволе), и увођењем института ресторативне правде"(PRO BONO Restorativna pravda, приступ 15.10.2013).

Познато је да се бивши осуђеници по изласку из затвора углавном јављају Центрима за социјални рад, као установама којима је законом стављена у надлежност постпенална помоћ, најчешће ради добијања једнократне новчане помоћи, али и неких других видова помоћи. "Бивши затвореници се у социјалним центрима не евидентирају као посебна категорија, па је немогуће добити податак о броју оних који су се обратили за помоћ. Не постоји нико ко је задужен да прати укључивање ослобођених робијаша у друштво и тако им помогне да наставе живот, али и да смањи опасност да ће се поново вратити криминалу и тако угрозити туђе животе и имовину" (Novosti.rs, 20. октобар 2012., приступ 15.10.2013).

Да се у Србији према бившим затвореницима не примењује готово никакав третман у постпеналном периоду говори и чињеница да су преко 50% осуђеника рецидивисти. Према званичним подацима Управе за извршење кривичних санкција, у Србији у 2006. године на издржавање казне у заводе широм Србије примљено је укупно 7.095 осуђених лица, од чега 3.782 повратника - 53,30%, у 2007. години на издржавање казне примљено је 7.933 осуђених лица, од чега повратника 4.534 - 57,15%, у 2008. години примљено је укупно 7.983 осуђених лица, од чега повратника 4.276 - 53,56%, у 2009. години примљено је укупно 9.023 осуђених лица, повратника 5.420 - 60,06%, у 2010. години примљено је укупно 7.660 осуђених лица, повратника 4.023 - 52,51%, у 2011. години примљено је укупно 7.925 осуђених лица, повратника 4.594 - 57,96%, и у 2012. години примљено је укупно 8.270 осуђених лица, од чега повратника 4.609 - 55,73%. На основу ових показатеља јасно је да је стопа рецидивизма у Србији преко 50%, а у 2009. години износила је чак 60,06%. Оваква статистика показује колико је ова категорија људи на маргинама интересовања како наше државе, тако и друштва у целини.

У циљу унапређења права лица лишених слободе и увођења нових служби за постпенални прихват, које ће олакшати њихову реинтеграцију у заједницу и довести до смањења рецидивизма, у Београду је 14. и 15. маја 2013. године одржана конференција у организацији Мисије ОЕБС у Србији и Управе за извршење кривичних санкција Министарства правде и државне управе, на којој је представљен Нацрт стратегије за развој система извршења кривичних санкција, а

дебата је вођена и око два нова закона – Закону о извршењу кривичних санкција и Закону о пробацији. Том приликом је, између осталог, истакнуто да "Закон о пробацији по први пут детаљно регулише примену алтернативних санкција и мера и уводи одговарајућу бригу о лицима која су одслужила казну. Адекватна брига након отпуштања представља веома битно средство у спречавању поновног вршења кривичног дела и на тај начин помаже лицима која су одслужила казну да постану примерни грађани" (Organization for Security and Co-operation in Europe, приступ 18.10.2013).

Слично као у Републици, и на подручју Расинског округа и Града Крушевца, третман према осуђеним лицима по изласку на слободу готово да уопште не постоји. Према подацима Полицијске управе Крушевац, на подручју Расинског округа у 2012. години евидентирано је укупно 1097 случајева вршења кривичних дела, од чега је било 644 повратника (58,70%), а на подручју Града Крушевца у 2012. години евидентирано је укупно 670 случајева вршења кривичних дела, а од тога је било 427 повратника (63,73%). Иако се у овом случају ради о броју повратника у вршењу кривичних дела, без обзира да ли су они били на издржавању казне затвора или не, и да ли је с тим у вези према њима примењиван неки облик третмана, ипак овако висока стопа повратништва несумњиво указује на значајне недостатке у спровођењу третмана према извршиоцима кривичних дела, схваћеном у најширем смислу, од судског, преко институционалног, па до постпеналног третмана.

Како је ово емпиријско истраживање о постпеналном третману према осуђеним лицима спроведено у Центру за социјални рад Крушевац, то је неопходно на овом месту дати неколико основних информација о раду и основним активностима овог Центра.

Центар за социјални рад Крушевац је основан Одлуком Скупштине Општине Крушевац од 24.02.1964. године. Од свог оснивања реализује стручне послове из области социјалне заштите који су му пренети у надлежност. Целокупна организација условљена је потребом да се прате и проучавају социјални проблеми, анимира заједница у решавању ових проблема, и спроводи превентивни и куративни рад кроз заштиту свих категорија: деце, одраслих и старих. Рад је организован по категоријалном принципу по тимовима који се баве заштитом одређене категорије корисника: деца без родитељског старања, деца и омладина са поремећајима у понашању и сметњама у психофизичком развоју,

деца из породица са поремећеним односима, заштита породице од злостављања и занемаривања, заштита старих и одраслих и заштита материјално необезбеђених лица. Екипни рад обухвата све стручне раднике који непосредно реализују задатке о социјалној заштити грађана. Тимови пружају облике заштите, мере и услуге социјалне заштите према Правилнику о нормативима и стандардима, а груписани су у две основне групе: мере и услуге за заштиту деце и омладине и мере и услуге за заштиту одраслих и старих. У оквиру Центра, као посебна организациона целина и подршка стручно социјалном раду, организован је Породични едукативни центар – ПЕЦ, који се бави активностима превентивног карактера и саветодавно-терапијског рада са корисницима услуга. (Центар за социјални рад Крушевац, приступ 22.10.2013)

Центар за социјални рад Крушевац, у оквиру своје делатности бави се, између осталог, и давањем једнократне новчане помоћи, обезбеђивањем привременог смештаја у прихватним станицама, решавањем стамбених потреба социјално угрожених лица и пружањем услуга породично-едукативног центра. Побројане активности Центра у одређеним случајевима представљају облике постпеналне помоћи, када се пружају управо осуђеним лицима. Међутим, Центар не води посебну евиденцију о бившим затвореницима као корисницима појединих облика помоћи, па је због тога немогуће утврдити тачан број ових лица који су се обратили Центру за одређену врсту помоћи. Наиме, у Извештајима о раду Центра за социјални рад Крушевац бивши затвореници нису класификовани као посебна категорија корисника, већ се подводе под категорију "одрасли делинквенти". С обзиром на ово, на основу Извештаја Центра може се само извести претпоставка о броју бивших затвореника који су се обратили Центру за одређену врсту помоћи.

Тако на пример, у Извештају о раду Центра за социјални рад Крушевац за 2012.годину наведено је да је одобрено укупно 5.749 једнократних помоћи, затим да је број корисника на смештају у прихватилиште или прихватну станицу износио 13, а број корисника Породичног едукативног центра, који се бави пружањем услуга саветовања, породичним терапијама, медијацијом и превентивним активностима, износио је 380, и њима су пружене услуге у решавању брачних, породичних и других проблема. На основу овако датих статистичких података јасно је да је најчешћи облик помоћи који Центар пружа својим корисницима једнократна новчана помоћ, која је далеко испред свих

осталих видова помоћи. Према томе, може се закључити да се и бивши затвореници у највећем броју случајева Центру обраћају за ову врсту помоћи.

Центар за социјални рад Крушевац у оквиру својих активности учествовао је и у одређеним пројектима који су се спроводили од стране Фонда за социјалне иновације, који је осмишљен као програм Министарства рада, запошљавања и социјалне политике Републике Србије. У сарадњи са овим Фондом Центар је учествовао у пројекту "Тинејџер", који је спроведен током 2003.године, а чији је основни циљ био превенција и ресоцијализација малолетних преступника. Кроз овај пројекат пружана је помоћ младима у Крушевцу у адекватном избору модела за идентификацију у социјалном окружењу, у формирању осећања сигурности и припадности, као и родитељима у подизању васпитне конкуренције. Корисници пројекта су били малолетници са изреченом васпитном мером "појачан надзор органа старатељства" и "појачан надзор од стране родитеља" и њихови родитељи. Активности које су биле обухваћене овим пројектом су: физичке и спортске активности, обука за рад на рачунару, групни рад са малолетницима (отворени разговори везани за њихова интересовања, предавања и дискусије унутар групе на задату тему), групни рад са родитељима по програму "Отворена врата" (индивидуални или групни саветодавни рад), састанци чланова мобилног тима (размена искустава, извештаји за јавност о активностима у протеклом месецу), посете Васпитно-поправном дому у Крушевцу и Заводу за васпитање младежи у Књажевцу, излети итд.

И поред одређених активности Центра за социјални рад у правцу пружања појединих облика помоћи осуђеним лицима по изласку на слободу, ипак се с правом може претпоставити да је ово питање у данашње време веома запостављено и да се у овом смислу готово ништа не ради. Центар не поседује квалитетну евиденцију о корисницима постпеналне помоћи, нити о појединим облицима помоћи који се овим лицима пружају. Осим тога, постпеналном помоћи, као обликом третмана према осуђеним лицима, ни научна и стручна јавност се не бави у довољној мери, тако да се ради о области која је веома мало научно истражена. На крају, овим питањем се не баве ни државне институције, како због непостојања потпуне законске регулативе у овој области, тако и због неспровођења у пракси постојећих законских прописа. Најбољи доказ за овакву тврдњу представљају извештаји центара за социјални рад који се сваке године

достављају надлежном министарству, а у којима уопште не постоји посебно класификована категорија бивших затвореника.

1.5. Општи подаци о узорку из Центра за социјални рад Крушевац и резултати истраживања

У Центру за социјални рад Крушевац истраживање је спроведено у периоду од 22. септембра до 22. октобра 2013.године. Узорак је обухватио статистичке податке о броју захтева заведених и решених под шифром 56197, која означава категорију "одрасли делинквенти", у периоду од 2010. до 2012.године. Истраживањем је обухваћен и одређен број предмета који се односе на ову категорију корисника, које је за потребе истраживања по службеној дужности издвојио руководилац Службе за заштиту одраслих и старих лица у Центру за социјални рад Крушевац. У истраживању је посматран временски период од три године, и то 2010., 2011. и 2012. година, из разлога што у овом Центру не постоје подаци о категорији "одрасли делинквенти" пре 2010.године.

Упитник за истраживање се састојао из 4 дела. Посматрани су: 1. Подаци о кориснику постпеналне помоћи (датум рођења и пол, националност, образовање, породични статус, занимање, емоционалне и друге карактеристике личности); 2. Подаци о извршеном кривичном делу и кривичном поступку (кривично дело које је извршено, начин извршења дела, мотив, околности под којима је дело извршено, облик виности и изречена казна); 3. Подаци о боравку осуђеног лица у установи (датум пријема и отпуста из установе, завршена школа или занат у установи, владање током боравка у установи); 4. Подаци о осуђеном лицу по изласку на слободу (његове породичне прилике, материјално стање, стамбени услови, запослење, врста помоћи коју је тражило од Центра за социјални рад и врста пружене помоћи од стране Центра за социјални рад).

Анализирајући опште податке прикупљене током истраживања, истраживач је најпре издвојио чињенице које се односе на подносиоце захтева. Тако је дошао до сазнања да је почев од 2010.године па у наредне три године, закључно са 2012. годином постојао растући тренд у погледу броја поднетих захтева заведених под категоријом "одрасли делинквенти", с тим што је у 2012.години број ових захтева нешто мањи у односу на 2011.годину. Исто тако, уочено је да се у највећем броју

случајева корисници неке врсте помоћи мушкарци, а да су особе женског пола то само у неколико случајева.

У табели 1 приказан је број корисника-одраслих делинквената према полу, у посматраном периоду:

Табела 1 – Број корисника према полу

Година	2010	2011	2012
Мушкарци	18	81	58
Жене	2	1	3
УКУПНО	20	82	61

На основу података датих у табели 1 уочава се да је број одраслих делинквената, корисника неког облика помоћи у 2011. и 2012. години неупоредиво већи у односу на 2010. годину. Исто тако, у највећем броју случајева корисници су особе мушког пола, па тако у 2010. години од укупно 20 корисника, 18 или 90% корисника су биле особе мушког пола, а само 2 или 10% корисника су биле особе женског пола, у 2011. години од укупно 82 корисника, 81 или 98,78% корисника су биле особе мушког пола, а само 1 или 1,22% корисника су биле особе женског пола, и у 2012. години од укупно 61 корисника, 58 или 95,08% корисника су биле особе мушког пола, а само 3 или 4,92% корисника су биле особе женског пола.

У табели 2 је приказано где је било пребивалиште корисника помоћи у време подношења захтева за добијање помоћи, за посматрани период:

Табела 2 – Место пребивалишта корисника

	град	село
Мушкарци	99	58
Жене	5	1
УКУПНО	104	59

Укупно посматрано, готово два пута је више подносилаца захтева - корисника помоћи са пребивалиштем у граду него у селу. Од укупног броја

корисника, 104 или 63,80% корисника има пребивалиште у граду, а 59 или 36,20% корисника има пребивалиште у селу.

На основу статистичких података немогуће је било утврдити о којим се облицима помоћи ради који се пружају бившим затвореницима, с обзиром да Центар за социјални рад у својим извештајима наводи број подносилаца захтева класификованих као "одрасли делинквенти", али се не наводи за коју су се врсту помоћи та лица у конкретном случају обраћала Центру. С друге стране, у извештајима Центра се наводе облици помоћи који су пружени током једне календарске године, као и њихов број (нпр. колико је исплаћено једнократних новчаних помоћи), али без навођења корисника помоћи, тако да се не може на основу ових показатеља утврдити у којим случајевима је помоћ која је пружена од стране Центра представљала неки од видова постпеналне помоћи. Ипак, из разговора са социјалним радником Центра могло се закључити да се бивши затвореници Центру најчешће обраћају за једнократну новчану помоћ. Други облици постпеналне помоћи у последњих неколико година пружани су осуђеним лицима само у изузетним ситуацијама.

Тако се један од случајева у којима је од Центра за социјални рад Крушевац затражена помоћ око проналажења смештаја односио на мушкарца, старог 63 године, који се након изласка из затвора нашао на улици, практично без игде ичега. Радило се о бившем затворенику који је био осуђен на 20 година затвора због тешког убиства, па је након 17 година, пошто је помилован, отпуштен са издржавања казне затвора. По изласку из затвора није наишао на добар пријем код своје породице, а ни код шире социјалне средине, због чега је био препуштен самом себи, па је без новца и смештаја постао бескућник. Из тог разлога обратио се Центру за новчану помоћ и за смештај. Од Центра је добијао више пута једнократну новчану помоћ, а затим је добио и сталну новчану помоћ у износу од 6.500,00 динара месечно. Такође, Центар за социјални рад му је обезбедио и смештај у једном импровизованом прихватишту у згради једне месне заједнице, с обзиром да у Крушевцу не постоји ниједан центар за прихват ове категорије корисника.

У овом случају кориснику су пружене две врсте помоћи, и то новчана помоћ, најпре, у облику једнократне, а касније, и сталне новчане помоћи, и смештај. Бивши затвореник се Центру за социјални рад сам обратио за помоћ. Помоћ му је

била неопходна јер није имао основних средстава за живот, нити смештај, с обзиром да су га се родитељи, због кривичног дела које је учинио, одрекли и оставили без икакве имовине. Радило се о лицу које је извршило тешко кривично дело, због чега је било осуђено на дугогодишњу затворску казну. Због дужевременског одсуства из породице, радне и социјалне средине, као и због начина на који је починио убиство, био је омражен и одбачен од свих. Изгубио је и посао који му је представљао основни извор прихода.

Други случај у ком је од стране Центра пружена помоћ односио се на мушкарца старог 72 године, а у овом случају радило се о решавању нарушених породичних односа између бившег затвореника и чланова његове породице. Дакле, у питању је осуђеник који је пре извршења кривичног дела и одласка на издржавање казне затвора живео са супругом, сином, снахом, и њиховим двома кћеркама. Живео је на селу и бавио се пољопривредом. Након што је починио кривично дело убиства осуђен је на 10 година затвора. По изласку из затвора није наишао на добар пријем у својој породици. Био је одбачен од чланова своје породице, због чега је постао депресиван, слабо комуникативан са околином, уз изражено осећање одговорности. Центар за социјални рад Крушевац је у овом случају пружио помоћ у циљу решавања породичних односа између бившег затвореника и чланова његове породице. Ова помоћ се огледала у давању савета и охрабрења, како самом осуђенику, тако и његовој породици.

Нажалост, овакви случајеви пружања постпеналне помоћи осуђеним лицима су веома ретки, и према речима социјалног радника Центра за социјални рад, са којим је обављен интервју, и једини у последњих неколико година. У већини случајева, једина помоћ која се бившим затвореницима пружа јесте једнократна новчана помоћ. Ово из разлога што се овом популацијом углавном нико и не бави, па чак ни центри за социјални рад, којима је законским прописима то питање стављено у надлежност. Између центара за социјални рад и других релевантних установа, као што су заводи за издржавање затворских казни, полиција, судови и заводи за запошљавање, не постоји никаква комуникација по питању судбине лица која се отпуштају из затвора.

До ових сазнања истраживач је дошао током интервјуа који је у склопу овог истраживања обавио са радником Центра за социјални рад Крушевац. Разговор је вођен са Миленом Петронијевић, дипломираним социјалним радником, руководиоцем Службе за заштиту одраслих и старих лица Центра за социјални

рад Крушевац. Интервју је спроведен у виду слободног разговора, као невезани, на бази отворених питања, тако да је испитаница имала пуну слободу у погледу излагања чињеница које су предмет истраживања.

Своје излагање започиње констатацијом да се у Србији питањем постпеналне помоћи нико не бави, као и да су бивши затвореници по том питању потпуно маргинализовани. По њеним речима, између Центра за социјални рад Крушевац и казнено-поправних завода не постоји никаква сарадња, нити се Центар обавештава од стране завода о отпуштању неког осуђеника. Њима се препоручује да дођу у Центар, а њихова слободна воља је да ли ће по изласку из затвора да се јаве Центру ради добијања неке врсте помоћи или не. Центар за социјални рад нема никакву сарадњу ни са Националном службом за запошљавање у циљу евентуалног проналажења посла за бивше затворенике. До пре 15 година Центар је имао одређену сарадњу са јавним предузећима и Заводом за запошљавање, али сада те сарадње више нема. Томе је свакако допринела велика економска криза која је нашу земљу захватила у последње две деценије, а која је довела до пропасти јавних предузећа, а тиме и могућности за радно ангажовање ове категорије лица. Нажалост, Центар за социјални рад Крушевац не спроводи никакве програме, нити кампање у циљу промене свести код грађана о бившим затвореницима као непоправљивим криминалцима.

Када је у питању лични и породични статус бивших затвореника, М. Петронијевић истиче да се за помоћ, пре свега једнократну новчану помоћ, Центру за социјални рад обраћају како они сиромашнији, тако и они нешто имућнији осуђеници. У питању су лица која су углавном ниског нивоа образовања, најчешће са основном школом, ређе са средњом, а јако ретко са вишом и високом стручном спремом. Неки од њих показују и знаке агресивности, док се други кају и исказују осећање одговорности за своје поступке, али су то по правилу лица која су се одала неким пороцима, а најчешће наркоманији. Што се тиче породичних прилика, углавном су односи у породици несређени, а породице разорене и дисфункционалне.

Од свих могућих облика постпеналне помоћи, Центар најчешће осуђеним лицима која су изашла из затвора даје једнократну новчану помоћ која износи око 5-6 хиљада динара. Други облици помоћи се веома ретко пружају, а неки, као што је проналажење запослења за ова лица у последњих 15 година ниједном није пружена. Такође, Град Крушевац не располаже ни посебним смештајем за ова

лица по изласку на слободу, уколико они тај смештај немају, али ова лица могу под истим условима као и други грађани да остваре право на смештај у неком од старачких домова, уколико су неспособни за рад, или су стари и болесни. У ретким случајевима Центар за социјални рад је пружао помоћ у виду саветовања и решавања породичних прилика.

На крају разговора, М. Петронијевић истиче да је за квалитетнију организацију постпеналне помоћи, у будућности неопходно радити на промени вредносног система у нашем друштву, како би омладина имала праве узоре, али и поштрити казнену политику, како млади не би мислили да је криминално понашање друштвено прихватљиво понашање, и како им узорци не би били криминалци, већ грађани који поштено зарађују за живот. Уз све то, потребно је радити и на побољшању економске ситуације у земљи, која данас у значајној мери генерише криминалитет.

1.5.1. Интервју са бившим осуђеником, корисником постпеналне помоћи

Током овог истраживања вођен је разговор и са једним бившим затвореником, који иако не представља део описаног узорка, ипак за истраживача представља драгоцену сазнање шта о овом проблему мисли лице које је непосредни корисник неког вида постпеналне помоћи, а у овом случају то су смештај и једнократна новчана помоћ. Интервју је обављен уз претходни пристанак интервјуисаног лица, у виду слободног разговора, тако да је испитивач питањима само иницирао казивање испитаника, при чему му је остављао пуну слободу у погледу излагања чињеница које су предмет истраживања.

Ради се о мушкарцу, старом 73 године, смештеном у Домском одељењу за старе Центра за социјални рад у Брусу. На издржавању казне затвора био је у два наврата, први пут 1978. године, због извршеног кривичног дела убиства, а други пут 2006. године, због кривичног дела тешка телесна повреда. За време првог боравка у установи долази до нарушавања породичних односа, а посебно до захлађења односа са брачним другом. По изласку из затвора одлази на село код своје мајке и ту остаје наредних 20 година, где често наилази на неразумеваше околине и најближе родбине. Након што је извршио и друго кривично дело поново одлази на издржавање казне затвора, где остаје 3 године. С обзиром да је по изласку из затвора после друге издржане казне био веома уплашен за

сопствену егзистенцију, јер је имао пензију од само 12.500,00 динара, обратио се Центру за социјални рад ради добијања одређених облика помоћи. Центар за социјални рад у Брусу је у више наврата овом лицу исплаћивао једнократне новчане помоћи, а на крају му је обезбедио и смештај у Домском одељењу за старе у Брусу.

На почетку разговора, на питање испитивача да каже нешто о себи, наводи да је рођен у селу Мала Врбница (Општина Брус), да је основну школу завршио у Брусу, а Средњу трговачку у Београду. Након тога, уписао је Вишу трговачку школу, а касније и Вишу педагошку школу у Београду, и обе успешно завршио. Једно време, тачније 3 године, радио је у Гњилану, на Косову и Метохији, где је као просветни радник предавао географију и домаћинство. Потом је прешао у Прокупље, и у овом граду се оженио и засновао породицу.

По његовим речима, живот му се у потпуности променио након што је извршио убиство, за које сматра да је било из нехата и да није био крив за то што је урадио. Због овог дела био је на издржавању казне затвора у Нишу, у трајању од 10 година, због чега је дошло до нарушавања односа са породицом, а посебно са супругом. Истиче да сада осећа велику кривицу због промашеног живота и упропашћавања своје породице. По изласку са издржавања казне одлази на село, код мајке, с обзиром да није наишао на разумевање своје породице, тј. супруге и кћерки. После неколико година живота на селу, дошао је у физички сукоб са комшијом, и том приликом му нанео тешку телесну повреду, па је због овог дела био осуђен на казну затвора у трајању од 3 године, коју је такође издржавао у Нишу. Наводи да је у затвору једно време радио као писар, у затворској администрацији, а једно време је радио у фабрици за производњу бојлера, која је радила при заводу.

На питање да ли је према њему примењен неки облик институционалног третмана, као припрема за излазак на слободу, наводи да су васпитачи са њим водили разговоре, најчешће у виду саветовања на који начин да настави живот по изласку на слободу. Сећа се да му је од стране васпитача у заводу саветовано да се по изласку из затвора не враћа у средину у којој је починио кривично дело.

Што се тиче помоћи коју је добио по изласку на слободу, испитаник наводи да након издржане казне за прво кривично дело није добио никакву помоћ, нити је такву помоћ тражио, јер је тада био радно способан и могао је сам себи да обезбеди егзистенцију. Након издржане казне за друго кривично дело, због

година више није био у стању да се брине о себи, па је затражио помоћ од Центра за социјални рад у Брусу. Центар му је у више наврата исплаћивао једнократну новчану помоћ, а исто тако, обезбедио му је и смештај у Домском одељењу за старе у Брусу, где и сада живи. Каже да сада прима и пензију, која износи свега 12.500,00 динара, и углавном цела одлази Дому за трошкове боравка, а да њему дају само мали део. Иако је задовољан што има обезбеђен смештај, ипак му смета то што сада мора да живи по правилима која важе у Дому, и што нема другог избора.

На крају разговора, на питање да ли постоји нешто што сада нема, а што би желео да има, овај бивши осуђеник одговара: "Желео бих да имам кућу у Прокупљу или Нишу".

ЧЕТВРТИ ДЕО

ЗАКЉУЧАК

Закључак

С обзиром на значај постпеналног третмана у укупној ресоцијализацији осуђених лица, као и с обзиром на последице које изазива непостојање и неефикасно спровођење мера постпеналне помоћи, може се закључити да се овом питању у садашњости недовољно пажње посвећује, како од стране научне и стручне јавности, кроз истраживачки рад, тако и од стране државе, кроз доношење адекватних законодавних решења.

Полазећи од теоријског истраживања, које је имало за циљ да објасни проблем постпеналног третмана, како са пенолошког аспекта, као облика третмана према осуђеним лицима, тако и са криминално-политичког аспекта, као мере која треба да делује на осуђена лица да у будућности више не врше кривична дела већ да прихвате друштвено прихватљиве обрасце понашања, у овом раду је спроведено емпиријско истраживање о карактеристикама, облицима, корисницима, и уопште, о заступљености постпеналне помоћи у нашој пракси. Истраживање је урађено за територију Града Крушевца, а обављено је у Центру за социјални рад Крушевац. Током истраживања коришћени су различити методи, почев од стратистичке обраде и анализе података којима је располагао Центар за социјални рад Крушевац, па до квалитативне анализе садржаја појединих случајева у којима је пружен неки вид постпеналне помоћи. Осим тога, у Центру за социјални рад Крушевац вођен је интервју са социјалним радником који је задужен за ову област према унутрашњој организацији послова у Центру. Интервју је урађен и са једним бившим осуђеником, који је смештен у Домском одељењу за старе у Брусу, и који иако не представља део општег узорка овог истраживања, ипак даје посебан квалитет овом раду.

Током спровођења овог емпиријског истраживања, сам истраживач се сусрео са низом потешкоћа. Најпре, у Центру за социјални рад Крушевац нису пронађени било какви подаци о питању постпеналног третмана за период пре 2010. године. По речима радника овог Центра који су учествовали у прикупљању података за истраживање, Центар не располаже таквим подацима за ранији период. Због тога је истраживач, не својом вољом, ово истраживање морао да ограничи на период од 3 године, тј. на период од 2010. до 2012. године. Друго, у извештајима Центра за социјални рад Крушевац не постоји као посебно класификована категорија "бивши затвореници", већ су они класификовани под

шифром 56197 која означава категорију "одрасли делинквенти". Из тог разлога није се могло са сигурношћу утврдити да ли су сви случајеви заведени под шифром 56197 заправо бивши осуђеници или се ради и о неким другим облицима делинквентног понашања. И треће, због недовољне посвећености овом питању у пракси, у Центру за социјални рад Крушевац за посматрани период од три године постоји врло мали број случајева у којима је лицима отпуштеним са издржавања казне затвора пружен неки вид помоћи. Ако изузмемо случајеве давања једнократних новчаних помоћи, пружање неких других облика постпеналне помоћи постоји тек у неколико случајева, што је значајно отежало сагледавање овог питања на један свеобухватан и систематичан начин.

Као што је познато, постпенални третман према осуђеним лицима започиње још у установи, обично неколико месеци пре отпуштања осуђеника из установе. Овај део постпеналног третмана се назива унутрашња постпенална помоћ и састоји се у давању савета и охрабрења осуђеницима, као припрема за излазак на слободу и суочавање са свим изазовима и недаћама које их чекају у отвореној социјалној средини. Друга врста постпеналне помоћи јесте спољашња постпенална помоћ која се пружа осуђеним лицима по изласку из завода. Предмет овог истраживања је управо ова врста постпеналне помоћи, а основни циљ истраживања је био да се дође до сазнања о облицима ове помоћи, њиховом међусобном односу, обиму пружања и значају за успешност ресоцијализације.

На основу података прикупљених у овом истраживању може се закључити да је начешћи облик постпеналне помоћи једнократна новчана помоћ. На жалост, није било могуће утврдити тачан број захтева за ову врсту помоћи који су поднети од стране бивших затвореника, јер, као што је већ речено, не постоји посебна класификација ове групе лица, већ се у извештајима Центра за социјални рад Крушевац води само евиденција о укупном броју захтева поднетих за једнократну новчану помоћ, без обзира ко су подносиоци захтева, односно да ли су то бивши осуђеници или нека друга група социјално угрожених лица. Ипак, из разговора са социјалним радником Центра, са којим је урађен интервју, дошло се до сазнања да бивши осуђеници у највећем броју случајева од Центра траже новчану помоћ. Остали видови постпеналне помоћи коју Центар пружа бившим осуђеницима (смештај, запослење, сређивање породичних односа) заступљени су у веома малом броју, што је последица непостојања механизма и услова за њихово пружање.

Наиме, познато је да на територији Републике Србије постоје само два већа Центра за прихватање одраслих лица, у Београду и Футогу. Поред њих, постоји још неколико мањих прихватилишта у Србији, али са недовољним капацитетима за прихват свих лица без решеног стамбеног питања. И на територији Града Крушевца не постоји ниједно прихватилиште за лица без смештаја, што додатно отежава пружање ове врсте помоћи свима онима којима је та помоћ неопходна, па тако и бившим затвореницима који по повратку из затвора нису имали где да се врате.

Када је реч о обезбеђивању запослења, као једном од облика спољашње постпеналне помоћи коју је потребно пружити осуђеним лицима по изласку на слободу, на основу резултата истраживања може се закључити да овај вид помоћи у пракси наше земље данас не постоји. Овакво стање ствари се може приписати друштвеној, политичкој и економској ситуацији у којој се наша земља налази већ дуги низ година, а као главни друштвени фактор који је допринео томе је свакако дугогодишња економска криза која је произвела огромну незапосленост у Србији. У земљи у којој је стопа незапослености према подацима Републичког завода за статистику у априлу 2013. године износила 24,1%, и када је без посла готово једна четвртина радно способног становништва, које иза себе нема никакву криминалну прошлост, сасвим је очекивано да се нико неће бавити питањем запошљавања бивших затвореника. Између Националне службе за запошљавање и Центара за социјални рад, али и других организација које се баве пружањем постпеналне помоћи не постоји никаква сарадња по овом питању. Ситуација није ништа боља ни на подручју Града Крушевца, где према речима М. Петронијевић, социјалног радника у Центру за социјални рад Крушевац, између Центра и Националне службе за запошљавање не постоји никаква комуникација, нити сарадња у циљу решавања овог питања.

Подаци који су добијени у вези са бившим затвореницима као корисницима постпеналне помоћи наводе на закључак да у погледу полне структуре доминирају мушкарци у односу на жене, што је последица далеко већег броја осуђених лица мушког пола у односу на осуђена лица женског пола. Када је у питању пребивалиште корисника постпеналне помоћи, већи је број оних који долазе из града у односу на оне који долазе са села, и та бројка се, за истраживано подручје, креће око два пута. Бивши осуђеници се најчешће сами обраћају Центру за социјални рад за помоћ, и то у ситуацији када немају основних

средстава за живот, а немају ни запослење, као и у ситуацији када имају проблеме у породици по повратку из затвора, или немају смештај, односно немају где да се врате, нарочито ако су били на издржавању дугогодишње затворске казне. Што се тиче саме личности корисника постпеналне помоћи, резултати истраживања показују да су то по правилу лица која су се одала различитим пороцима, а најчешће наркоманији. Осим тога, неки од њих показују знаке агресивности, емоционалне нестабилности и смањене толеранције на фрустрације. Други, пак, показују осећање одговорности и истинско кајање због свог понашања у прошлости. Тако је нпр. бивши осуђеник са којим је вођен интервју, у току разговора изјавио да "осећа велику кривицу због промашеног живота и упропашћавања своје породице".

Сумирањем целокупних резултата добијених током овог истраживања долази се до закључка да се питањем постпеналног третмана данас у Србији готово нико не бави, а да пружање помоћи бившим затвореницима често наилази на неразумевање не само јавног мњења, већ и одређених организација и служби које би требале овим питањем да се баве у склопу својих основних делатности. Колико је ова популација на маргинама нашег друштва говори и чињеница да се у извештајима Центара за социјални рад, као службама којима је законским прописима стављена у надлежност постпенална помоћ, ова групација не класификује као посебна врста корисника. Ово има за последицу да Центри не евидентирају посебно бивше затворенике као кориснике помоћи. Због тога у Србији данас имамо једну парадоксалну ситуацију да, с једне стране, наша политичка елита непрекидно истиче у први план борбу против криминала и корупције, а с друге стране, не чини ништа на решавању питања постпеналног третмана, иако је јасно да постпенални третман има, без сумње, пресудан значај за успешност ресоцијализације осуђених лица и њихове реинтеграције у нормалне друштвене токове. Боље организована постпенална помоћ истовремено значи и смањење стопе рецидивизма, а тиме и смањење укупног криминалитета у једној земљи.

Знајући да је у нашој земљи стопа рецидивизма преко 50%, као и да је овако висока стопа поновног вршења кривичних дела највећим делом условљена нефункционисањем у пракси постпеналне помоћи, неопходно је да овлашћени политички и државни чиниоци у најскоријој будућности предузму низ корака и мера у правцу решавања овог проблема.

Први и најважнији корак у том правцу је свакако рад на побољшању правне регулативе у овој области. Постпенални третман се у нашем законодавству делимично регулише прописима из области кривичног и социјалног законодавства. Међутим, искуства из праксе показују да то није довољно. Због тога је неопходно радити на даљем усавршавању постојећих и доношењу нових законских решења. У том смислу, охрабрује најаву доношења Закона о пробацiji, којим би се по први пут у нашем правном систему детаљно регулисала примена алтернативних кривичних санкција и мера и увела одговарајућа брига о лицима која су одслужила казну или се налазе на условном отпусту.

Други важан корак у правцу успешног спровођења постпеналног третмана је отварање нових прихватилишта за бивше затворенике који се по изласку из затвора нађу "на улици". У Србији би сваки већи град морао да има бар један овакав прихватни центар, што сада није случај. Тиме би се решило једно од основних егзистенцијалних питања ових лица, а то је њихов смештај и исхрана, тако да она не би морала да се враћају својим старим навикама и криминалном понашању како би себи обезбедили егзистенцију, а то најлакше успевају вршењем нових кривичних дела и повратком у затворе.

Још једно питање које се намеће као веома важно за решавање материјалног статуса бивших осуђеника јесте њихово запослење по изласку на слободу. Познато је да између затворских установа, центара за социјални рад и завода за запошљавање не постоји никаква сарадња по овом питању. Такође, мало је вероватно да ће послодавци да запошљавају лица која иза себе имају криминалну прошлост поред толико незапослених младих људи са чистим биографијама. Због тога је неопходно да се надлежни државни органи активно укључе у решавање овог питања. Један од могућих модела могао би да буде давање подстицаја послодавцима, посебно приватним, за запошљавање бивших осуђеника, и то кроз одређене облике субвенционисања и пореских олакшица при њиховом запошљавању. На овај начин послодавци би се додатно мотивисали да упосле бивше затворенике, и поред постојања стереотипних негативних мишљења о њима.

Осуђена лица, посебно она која су била на издржавању дугогодишњих затворских казни, по изласку на слободу могу наићи на бројне тешкоће и несналажење у отвореном друштву. И поред успешне ресоцијализације и одлучности да на слободи наставе да живе поштеним животом, они у очима

других људи углавном остају "бивши робијаша". Многи од њих нису у стању да се носе са таквом стигматизацијом на слободи, па се враћају криминалу и затворском животу. Један од начина за решавање оваквих ситуација, а уједно и следећи корак у решавању проблема постпеналног третмана, могао би да буде оснивање канцеларија за помоћ и саветовање бивших затвореника, које би могле да раде у склопу центара за социјални рад, па би тако са оваквим канцеларијама била покривена цела територија Републике Србије. Основни задатак запослених у овим канцеларијама био би да кроз разговор са лицима отпуштеним са издржавања казне настоје да их својим саветима охрабре да се суоче са свим тешкоћама на које на слободи наилазе, и да их успешно реше.

На крају, да би се сви претходно наведени предлози за решавање питања постпеналног третмана у стварности реализовали, осим подршке државе, неопходна је и подршка и одобравање јавног мњења. Због тога је потребно у јавности водити својеврсну кампању, и коју би били укључени сви друштвени чиниоци, почев од надлежних државних органа и организација, преко стручне јавности, па до различитих невладиних и волонтерских организација. Ову кампању би требало спроводити путем медија, одржавањем различитих стручних семинара и курсева и организовањем јавних дискусија на којима би се говорило о значају постпеналног третмана, а све у циљу едукације и промене свести о овом питању код грађана. Ово би уједно био и последњи важан корак на путу решавања проблема постпеналног третмана.

Република Србија, уколико заиста жели да у будућности реши ово питање на најбољи могући начин, може пронаћи своје узоре у пракси великог броја развијених европских земаља, које су питање постпеналног третмана одавно решиле, а прихватање европских стандарда и вредности, чак и по овом питању, свакако је важно и пожељно за нашу земљу, уколико жели да настави да се креће путем приближавања Европској Унији.

ЛИТЕРАТУРА

Извори на српском језику

- Константиновић-Вилић, С., Костић, М. (2011). *Пенологија*. Ниш: Центар за публикације Правног факултета
- Константиновић-Вилић, С., Костић, М. (2011). *Систем извршења кривичних санкција и пенални третман у Србији*. Ниш: Центар за публикације Правног факултета
- Костић, М., Димовски, Д. (2011). *Постпенална помоћ као облик третмана и/или криминалополитичка мера (простор и начини њене примене)*. Ниш: Правни факултет, у: Зборник радова Правног факултета у Нишу
- Марић, Б., Радоман, М. (2000). *Побуне у затворима Србије*. Београд: Удружење правника Југославије; Институт за криминолошка и социолошка истраживања
- Милутиновић, М. (1981). *Пенологија*. Београд: Савремена администрација
- Милутиновић, М. (1984). *Криминална политика*. Београд: Савремена администрација, ООУР "Савремена књига"
- Млађеновић-Купчевић, Р. (1981). *Основи пенологије*. Сарајево: "Свјетлост" – ООУР Завод за уџбенике и наставна средства у Сарајеву
- Радоман, М. (2003). *Пенологија и систем извршења кривичних санкција*. Нови Сад: Правни факултет Универзитета у Новом Саду; Центар за издавачку делатност Нови Сад
- Соковић, С. (2008). *Извршење кривичних санкција*. Крагујевац: Правни факултет Универзитета у Крагујевцу; Београд: Јавно предузеће "Службени гласник"

Извори на страном језику

- Арнаудовски, Љ. (1988). *Пенологија, наука за извршување на кривичните санкциии*. Скопје: Правен факултет
- Aschaffenburg, G. (1968). *Crime And Its Repression*. New Jersey: Montclair, Patterson Smith. У: Константиновић-Вилић, С., Костић, М. (2011). *Пенологија*. Ниш: Центар за публикације Правног факултета

- Brinc, F. (1976). *Pomoč odpuščenim obsojencem*. Revija za kriminalistiko in kriminologijo, 27(3)
- Coyle, A. (2005). *Understanding prisons: Key issues in policy and practice*. McGraw-Hill, Open University Press
- Garraud, R. (1924). *Traité théorique et pratique de droit pénal français*. Paris: (3. Ed.) T.I., у: Млађеновић-Купчевић, Р. (1981). *Основи пенологије*. Сарајево: "Свјетлост" – ООУР Завод за уџбенике и наставна средства у Сарајеву
- Johnson, E. (1964). *Crime, Correction and Society*. Homewood, Illinois: The Dorsey Press
- Klančar, T. (1993). *Pomoč odpuščenim obsojencem pri vključevanju v družbo kot del individualnega prevzgojnega programa med prestajanjem zaporne kazni in po odpustu na prostost*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta
- Menninger, K., M. D. (1968). *The Crime of Punishment*. New York: Viking Press. U D. Dressler (Editor), *Readings in criminology and penology* (str. 576). New York and London: Columbia University Press
- Сулејманов, З. (1999). *Пенологија*. Скопје: Графохартија
- Sumter, Melvina T. (2000). *Religiousness and Post-Release Community*. National Criminal Justice Reference Service(NCJRS)
- Trbanc, M., Boškić, R., Kobal, B., Rihter, L. (2003). *Social and Economic Inclusion of Deprived Groups - Possible Measures to Increase the Employability of the Most Vulnerable Categories of Long-term Unemployed and Inactive People*. Ljubljana: Faculty of Social Sciences
- Vigne, Nancy G. La, Solomon, Amy L., Beckman, Karen A. and Dedel, Kelly (2006). *Prisoner Re-entry and Community Policing: Strategies for Enhancing Public Safety*. Urban Institute, Justice Policy Centre for Safer Communities
- Zalba R., S. (1967). "Work-Release-a Two-Pronged Effort", *Crime and Delinquency*. U D. Dressler (Editor), *Readings in criminology and penology* (str. 650-656). New York and London: Columbia University Press

ЕЛЕКТРОНСКЕ АДРЕСЕ

Извори на српском језику

- Акција за људска права, Центар за антидискриминацију "Еквиста", Центар за грађанско образовање, Сигурна женска кућа. (2012). Извештај мониторинг тима невладиних организација: *Поштовање људских права притворених лица и лица на издржавању казне затвора у заводу за извршење кривичних санкција*. Подгорица
http://www.hraction.org/wp-content/uploads/Izvjestaj%20FINAL_15062012-1.pdf
- BalkanInsight, "*Život na slobodi u senci zatvorskih rešetaka*", 19. oktobar 2010.
<http://www.balkaninsight.com/en/article/zivot-na-slobodi-u-senci-zatvorskih-rešetaka>
- Виктимолошко друштво Србије. *Пројекат "Припрема за излазак на слободу и социјална интеграција осуђеница"*. (2012)
<http://www.vds.org.rs/RealizovaniProjekti.htm>
- IAN-Међународна мрежа помоћи. *Рачунарско описмењавање у женском затвору у Пожаревцу*. новембар 2011.
<http://www.ian.org.rs/dogadjaji/zatvorpozarevac.htm>
- Krstarica.vesti. "*Bivšim robijašima male šanse za bolji život*", 15. август 2013.
<http://vesti.krstarica.com/hronika/bivsim-robijasima-male-sanse-za-bolji-zivot/>
- Меденица, В. *Активности у реализовању постпеналног третмана*. 28.11.2009.
<http://www.er.rs/forum/index.php?topic=336.0;wap2>
- OSCE Organization for Security and Co-operation in Europe. *Misija OEBS u Srbiji podržava razvoj Uprave za izvršenje krivičnih sankcija*. 14. мај 2013
<http://www.osce.org/sr/serbia/101431>
- Центар за социјални рад Крушевац
<http://www.csrkrusevac.rs/o%20nama.html>

Извори на страном језику

- Bednjički, S. (2012). *Iz urejene nesvobode v neurejeno svobodo – postpenalna obravnava v Sloveniji*. Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta
http://pefprints.pef.uni-lj.si/1139/1/Diplomsko_delo.pdf
- *Employing ex offenders to capture talent-CIPD*
<http://www.cipd.co.uk/NR/rdonlyres/CC2DF252-2364-4219A7A4C4212CC4EFA/0/empexoffndcaptalpdf.pdf>
- Gruevska Drakulevski, A. (2012). *Post-penal assistance of ex-prisoners, the case of the Republic of Macedonia*. Skopje: Low Faculty "Iustinianus Primus"
<http://www.law-review.mk/pdf/04/Aleksandra%20Gruevska-Drakulevski.pdf>
- Finn, P. (1998). *Successful Job Placement for Ex-Offenders: The Center for Employment Opportunities*. U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, National Institute of Justice
(Available at: <https://www.ncjrs.gov/pdffiles/168102.pdf>).
- Magnani, Laura & Wray, Harmon L., *Beyond Prisons: A New Interfaith Paradigm for Our Failed Prison System*. (Minneapolis: Fortress Press, 2001).
<http://www.aleph-institute.org>
- Pew Center on the States, *State of Recidivism: The Revolving Door of America's Prisons* (Washington, DC: The Pew Charitable Trusts, April 2011)
http://www.pewtrusts.org/uploadedFiles/wwwpewtrustsorg/Reports/sentencing_and_corrections/State_Recidivism_Revolving_Door_America_Prisons%20.pdf
- Project H.E.L.P.
http://www.aleph_institute.org/help.htm, pristup 05.08.2013.
- PRO BONO Portal za besplatnu pravnu pomoć: *Restorativna pravda*
<http://www.besplatnapravnapomoc.rs/tekstovi/krivicno-pravo/restorativna-pravda/>
- *Second Chances After Prison*, Published: October 13, 2011
http://www.nytimes.com/2011/10/14/opinion/second-chances-after-prison.html?_r=2

- *The Serious and Violent Offender Reentry Initiative*
<http://www.svori-evaluation.org/> , pristup 02.08.2013.

НОВИНСКИ ЧЛАНЦИ

(on-line издања)

- АЛО РС, "Хтео сам назад у затвор", Стари АЛО, архива-вести
http://www.alo.rs/stari-alo/Hteo_sam_nazad_u_zatvor/4353
- АМ, "Едукација осуђеника у три затвора у Србији", Нови магазин, 26.03.2013.
<http://www.novimagazin.rs/vesti/edukacija-osudjenika-u-tri-zatvora-u-srbiji>
- Микаина Стевановић, "Најтеже је онима који из затвора немају где да се врате", Политика, 08.07.2013.
<http://www.politika.rs/rubrike/Sta-da-se-radi/Najteze-je-onima-koji-iz-zatvora-nemaju-gde-da-se-vrate.lt.html>
- Наташа Мрвић-Петровић, "Препуштени сами себи" , Политика, 16.04.2010.
<http://www.politika.rs/rubrike/Sta-da-se-radi/Prepushteni-sami-sebi.lt.html>
- Novosti.rs, "Bivši osuđeniци: Iz zatvora pravo u beznadje"
<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.291.html%3A402062-Bivsi-osudjenici-Iz-zatvora-pravo-u-beznadje>
- Светлана Лајовић, "Ресоцијализација бивших затвореника: Слобода је некад тежа од затвора", Побједа, 05. август 2013.
<http://www.pobjeda.me/2013/08/05/nasa-tema-resocijalizacija-bivsih-zatvorenika-sloboda-je-nekad-teza-od-zatvora/>
- Сутлић, К., Локас, М., "Хрватска планира надзор бивших затвореника по узору на САД", Југарњи лист, 18.06.2006.године
<http://www.jutarnji.hr/hrvatska-planira-nadzor-bivsih-zatvorenika-po-uzoru-na-sad/223900/>
- Танјуг, "Помоћ за отпуштене из притвора и затвора и њихове породице", Глас јавности, 20. мај 2013.

<http://www.glas-javnosti.rs/aktuelne-vesti/2013-05-20/pomoc-za-otrustene-iz-pritvora-i-zatvora-i-njihove-porodice>

- tli/VLM, "Država daje poticaje za zapošljavanje bivših zatvorenika", Večernji list, 17.01.2013.

<http://www.vecernji.hr/vijesti/drzava-daje-poticaje-zaposljavanje-bivsih-zatvorenika-clanak-499079>

МЕЂУНАРОДНИ ПРАВНИ ИЗВОРИ

- Европска затворска правила, Препорука REC (2006)2, Савет Европе, Београд (2006)

http://www.coe.org.rs/REPOSITORY/149_evropska_zatvorska_pravila.pdf

- Стандардна минимална правила за поступање са затвореницима УН. Женева: Уједињене нације (1955)

Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners, A at the First United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, in Geneva in 1955, with the approval of the Economic and Social Council, by its resolution 663 (XXIV) of 31 7 In 1957. and 2076 (LXII) of 13.5. In 1977.

ДОМАЋИ ПРАВНИ ИЗВОРИ

- Закон о малолетним учиниоцима кривичних делаи кривичноправној заштити малолетних лица. *Службени гласник РС*. Број 85 (2005)

- Закон о извршењу кривичних санкција. *Службени гласник РС*. Број 85 (2005), број 72 (2009), број 31 (2011)

- Закон о социјалној заштити. *Службени гласник РС*. Број 24 (2011)

- Извештај о раду Центра за социјални рад Крушевац за 2012. годину, Крушевац, фебруар 2013. године

- Извештај Полицијске управе у Крушевцу, Одсек за аналитику и евиденције, број 235-6-16/13 од 30.10.2013. године

- Стратегија за смањење преоптерећености смештајних капацитета у заводима за извршење кривичних санкција у Републици Србији у периоду од 2010. до 2015. године. *Службени гласник РС*. Број 53 (2010)

- Национална стратегија за превенцију и заштиту деце од насиља. *Службени гласник РС*. Број 122 (2008)

ИНОСТРАНИ ПРАВНИ ИЗВОРИ

- Закон Босне и Херцеговине о извршењу кривичних санкција, притвора и других мјера. *Службени гласник БиХ*. Број 13 (2005)

<http://advokatibijeljina.com/zakon-o-izvršenju-krivичnih-sankcija-bih/>

- Закон о извршењу кривичних санкција у Федерацији Босне и Херцеговине. *Службене новине Федерације БиХ*. Број 44 (1998), број 42 (1999), број 12 (2009)

http://www.advokat-prnjavorac.com/zakoni/Zakona_o_izvršenju_krivичnih_sankcija_u_FBiH.pdf

- Закон о извршењу кривичних санкција Републике Српске. *Службени гласник Републике Српске*. Број 12 (2010)

<http://www.scribd.com/doc/147770188/Zakon-o-Izvršenju-Krivичnih-Sankcija>

- Закон о извршавању казне затвора. *Narodne novine*. Број 190 (2003)

<http://www.poslovniforum.hr/zakoni/2986.asp>

- Закон о извршењу кривичних санкција. *Службени лист РЦГ*. Број 25 (1994)

<http://www.hraction.org/wp-content/uploads/Zakon-o-izvršenju-krivичnih-sankcija.pdf>

- Закон за извршување на санкциите. *Службен весник на Република Македонија*. Број 2 (2006) и број 57 (2010)

http://www.pravda.gov.mk/UIS/ZAKONI/izvršuvanje_na_sankcii.pdf

- Закон о извршењу казненских санкциј. *Uradni list RS*. Број 110 (2006)

<http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlid=2006110&stevilka=4665>

- Закон о социјалној и дјечјој заштити. *Службени лист Црне Горе*. Број 27 (2013)

<http://www.sluzbenilist.me/PravniAktDetalji.aspx?tag={A59F86F8-0A40-46FC-9E5E-B7F6EFDB3101}>

- Закон o социјалној заштити Републике Српске. *Службени гласник Републике Српске*. Број 37 (2012)

http://www.djeca.rs.ba/uploaded/Zakon_o_socijalnoj%20zastiti.pdf

- Закон за социјалната заштита. *Службен весник на Република Македонија*. Број 79 (2009)

http://www.mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/zakon_so_zastita_osnoven.pdf

- Закон o социјалној skrbi. *Narodne novine*. Број 33 (2012)

http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2012_03_33_798.html

- Закон o socialnem varstvu. *Uradni list RS*. Број 3 (2007)

<http://www.uradni-list.si/1/content?id=77822>